

Şah, Çar ve Sultan Arasında: Ermeni Kutsal Makamı Eçmiyadzin'in Çalkantılı Yılları (1700-1725)

Between the Shah, the Tsar, and the Sultan: The Turbulent Years of Armenian Holy See of Etchmiadzin (1700-1725)

Ensar KÖSE¹

ÖZ

Bu çalışmanın odağında, Ermeni cemaati ve toplumunun en üst kutsal makamı olan Eçmiyadzin Katogikosluğu vardır. Osmanlılar buraya, *Üçkilise* demişlerdir. Ermenilerin siyasi birlikten yoksun olduğu tarihlerde, ruhban zümresinin başları (*katogikoslar* ve *patrikler*), bir bakıma topluma liderlik etmişlerdir. Dolayısıyla onların faaliyeti, salt dini ritüellerden ibaret değildir. Nitekim araştırma boyunca Eçmiyadzin katogikoslarının, isteyerek veya değil, siyasi ve askerî olaylara müdahil oldukları, hatta zaman zaman etkin rol almaktan çekinmedikleri görülmektedir. Araştırmanın zaman aralığı, genel olarak Kafkasların hareketli yıllarıdır. Ermeni milliyetçisi Israel Ori'nin, "birlik" misyonuyla 1699'da Avrupa'dan Kafkasya'ya dönmesi, Ermeni toplumunda heyecana neden olmuştur. Dönemin Rus Çarı Büyük Petro'nun, bölgeye yönelik genişlemeci siyaseti ve 1722'deki meşhur Kafkas (Hazar) seferi, bu heyecanın dalga boyunu yükselttiği gibi, Ermeni toplumunun beklentisini de arttırmıştır. Bu tarihlerde, Afganların çıkardığı isyan ateşiyle kavru lan Safevî Devleti ise inkırazın eşliğindedir. Nihayet Osmanlı tahtında oturan Sultan III. Ahmed ve damadı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, "ilkesel" olarak yürüttüğü barışçıl siyaseti sürdürmek, Kafkaslarda ortaya çıkan bu yeni konjonktürde mümkün olamayacaktır. Bölgeye komşu bu büyük güçlerin kavgasında, Revan'daki Ermeni toplumu ve Eçmiyadzin ruhbani, bir şekilde taraf olmaya zorlanmıştır. İşte bu çalışmada, Ermeni ruhanî merkezleri (Eçmiyadzin ve Gandzasar Katogikosluğu ile İstanbul Patriklığı) arasındaki rekâbetin, hatta husumetin, siyasi ve askerî gelişmelerin seyrini ne yönde etkilediğine de kafa yorulmuştur. Araştırmanın temel kaynakları, büyük ölçüde, Türk ve Rus arşivindeki belge ve diğer kayıtlardır. Ayrıca dönemin şahidi kronik yazarlarının eserlerinden ve ikincil kaynaklardan da istifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Revan, Eçmiyadzin (Üçkilise) Katogikosluğu, Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı, Safevîler, Kafkaslar

ABSTRACT

The focus of this study is Holy See (Catholicosate) of Etchmiadzin, which is the highest spiritual authority of Armenian community and society. Etcmiadzin was called *Üçkilise* by the Ottomans. The heads of the clergy (*catholicos* and *patriarchs*) led the Armenian community during the times when the Armenians lacked political unity. Therefore, it can be argued that their activities were not limited to religious rituals but also had political implications. Indeed, this

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Ensar Köse (Doç. Dr.), İstanbul Üniversitesi-
Cerrahpaşa, Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi,
İstanbul, Türkiye
E-posta: ensarkose@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2754-0982

Başvuru/Submitted: 28.08.2023
Revizyon talebi/Revision requested:
30.10.2023
Son revizyon/Last revision received:
15.11.2023
Kabul/Accepted: 16.04.2024

Atıf/Citation: Köse, Ensar. "Between the Shah, the Tsar, and the Sultan: The Turbulent Years of Armenian Holy See of Etchmiadzin (1700-1725)" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 1 (2024): 63-94.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1351237>

study has revealed that the catholicos of Etchmiadzin, whether willingly or not, were involved in political and military events, and even took an active role from time to time. In the timeframe of this research, the political and military events in the Caucasus were relatively notable. The return of the Armenian nationalist Israel Ori from Europe to the Caucasus in 1699 on a –unity– mission excited the Armenian community. The expansionist policy of the Russian Tsar Peter the Great toward the region and the famous Caucasian (Caspian) campaign in 1722 added to this excitement and expectations of the Armenians. At this time, the Safavids were on the verge of collapse due to the Afghan rebellion, and even though Sultan Ahmed III sat on the Ottoman throne, it was his son-in-law, the Grand Vizier Ibrahim Pasha of Nevşehir, who ruled the empire. Although their foreign policy was –in principle– peaceful, it was not possible to continue this policy in new conjuncture that emerged in the Caucasus. In the struggle between these great powers neighboring the region, the Armenian community in Revan and the Etchmiadzin clergy were forced by these powers to take sides. This study also considers how and to what extent the rivalry, even hostility, between the Armenian spiritual centers (the Catholicosates of Etchmiyadzin and Gandzasar and the Patriarchate of Constantinople) affected the political and military developments. The main sources of the study are mostly documents and other records in Turkish and Russian archives. In addition, a few chronicles and contemporary research works of that period were used.

Keywords: Yerevan, Catholicosate of Etchmiadzin, Ottoman Empire, Russian Tsardom, Safavids, Caucasus

EXTENDED ABSTRACT

In this study, the topic was examined under four sub-headings. In the first chapter, entitled “Armenian Holy See: Etchmiadzin Catholicosate,” the Etchmiadzin Monastery and its catholicosate are briefly introduced. This monastery is the center of the Armenian Apostolic Church and the supreme Holy See of the Armenian community. In the Ottoman archival documents of the period, it is called “*Üç Kilise nam-ı diğer Eçmiyadzin*” (the Three Churches or Etchmiadzin in other words). Likewise, it is referred to as the *Üç Kilise* in the orders of the Safavid shahs.

There are two main reasons for the superiority of the Etchmiadzin Catholicosate over the Armenian clergy and community: The first is that it has the authority of Episcopal consecration; the other is that the holy oil (called *miwron* or *holy chrism*) used in the rites of the Armenian community is prepared only in this location and distributed from there. The consecration of the bishops was performed on occasion, and the preparation and distribution of the holy oil took place every three or five years. In this section, the history of the Etchmiadzin Catholicosate is briefly reviewed. At the beginning of the eighteenth century, Yerevan and its surroundings were under the rule of the Safavid Shah. Therefore, the authority to approve the newly elected *kathogiko* was the hands of the Shah.

The title of the second section of the article is “the Political Fight of the Spirits: the Etchmiadzin–Gandzasar Enmity.” In this section, first of all, the issue of creating unity in the Armenian community and the emergence of the idea of independence are discussed. In this context, the activities of the Armenian nationalist Israel Ori after his arrival in the Caucasus in 1699 are emphasized. The Ori had the support of the Russian Tsar Peter the Great. Also, the Catholicos of Gandzasar Esayi fully supported him. In contrast, the Etchmiadzin Catholicosate was distant and wary of Ori’s plan. His activities until his unexpected death in Astrakhan in 1711 exposed the differences of opinion between the Armenian churches in the Caucasus.

Another issue of disagreement between the Catholicos of Etchmiadzin and Gandzasar was the issue of fundraising for the churches. Armenians in Ganja, Shirvan, and Shemahi used to

pay their *nuirak* dues to Gandzasar. However, personal conflicts and differences of opinion between the Etchmiadzin Catholicos Astuatsatur and Gandzasar Catholicos Esayi made the issue of fundraising and paying dues a serious problem.

The Caucasus (Caspian) expedition of Russian Tsar Peter the Great in 1722 further increased the differences of opinion between the Armenian spiritual centers in the region. While Gandzasar Catholicos Esayi supported this expedition unconditionally, Etchmiadzin Catholicos Astuatsatur maintained a distant attitude toward the events. Also in this section, relations between the Etchmiadzin and Gandzasar catholicosates and the Safavid Shahdom are also discussed. Economic issues dominated relations between the Armenian community and the Shah. Additionally, until 1724, the authority to approve the catholicos chosen by the Armenian clergy belonged to the Safavid Shah.

In the third chapter entitled “Yerevan’s Conquest and Etchmiadzin’s Pragmatic Preference,” first, the conquest of Revan by the Ottoman Empire on 3–4th October 1724 is discussed. When the Ottoman army besieged Yerevan, the Etchmiadzin Catholicos Astuatsatur was with the Safavid Shah Tahmasb II. However, he did not receive the support he expected from the Shah. Thereupon, he returned to Etchmiadzin and made an effort to hand over the Yerevan Castle to the Ottomans. For this purpose, he met with the Ottoman Seraskier Ârifi Ahmed Pasha on several occasions. While the Ottoman army was marching on Yerevan, an edict (*firman*) was sent to Serasker by Sultan Ahmed III on the security of life and property regarding the Armenian church community and society in Yerevan.

The title of the last section of the study is The Opportunism of the Patriarch of Istanbul and the New Status Quo in Etchmiadzin. In this section, the developments after the city of Yerevan, and hence, the Catholicosate of Etchmiadzin came under the rule of the Ottoman Empire are discussed. All the previous rights and privileges of the Holy See were confirmed by the edicts of the Ottoman Sultan, and among these rights were the property security and tax exemption for the property of the churches.

The death of Etchmiadzin Catholicos Astuatsatur in 1725 led to new developments. The Istanbul Armenian Patriarch Hovhannes IX took the initiative in the election of new catholicos to Etchmiadzin. Priest Karapet was elected to this office by the Armenian clergy in Istanbul, and this election was also approved by the Ottoman Sultan. This marked as a radical break in the history of Etchmiadzin. From now on, the Patriarchate of Istanbul would assume the role of intermediary in relations of the Etchmiadzin Catholicosate with the Ottoman Government, and this would later be severely criticized by the clergy at Etchmiadzin.

Giriş

Eçmiyadzin Katogikosluğu, Ermeni kilise hiyerarşisindeki en üst makamdır. Cemaatin diğer ruhanî merkezleri gibi Eçmiyadzin de Ermeni toplumunun henüz siyasi birlik ve bağımsızlıktan yoksun olduğu tarihlerde, sadece dinî değil, aynı zamanda siyasi rol ifa etmiştir. Bu araştırmanın zaman sınırını oluşturan dönemde, Kafkaslarda statükoyu sarsıcı mahiyette peş peşe yaşanan olaylar, bölgedeki Ermeni ruhanî merkezlerini, kaçınılmaz şekilde içine aldığı gibi, onları siyasi tercihler yapmaya da mecbur bırakmıştır. Kastedilen siyasi/askerî gelişmeleri kısaca hatırlayalım: Ermeni milliyetçisi Israel Ori'nin 1699'da, birlik ve bağımsızlık misyonuyla Kafkasya'ya dönüşünün neden olduğu heyecan dalgası; bu atmosferde Ermenilerin Rusya'yı bölgeye ısrarlı daveti; bunu bir bakıma fırsat olarak gören Çar Büyük Petro'nun yayılmacı emellerini 1722'de fiilen icraya koyması; bu sırada, Afganların isyanıyla Safevî Devleti'nin inkıraz sürecine girmesi; nihayet bütün bu gelişmelere başlarda mesafeli duran Osmanlı hükümetinin 1723'ten itibaren askerî ve diplomatik araçları kullanarak Kafkasların önemli bölümüne hâkim olmasıdır. İşte Eçmiyadzin Katogikosluğu, bütün bu gelişmelerde az veya çok rol almıştır. Bu tarihlerde kutsal makamda oturan katogikoslar, bir yandan kuzeyden gelen Rus baskısına direnirken, öte yandan hukuken tebaası oldukları Safevîler ile dengeli bir ilişki kurmanın yollarını aramışlardır. Bu hassas dengede roller, 1724'te Revan'ın Osmanlı Devleti tarafından fethiyle, bambaşka bir boyuta evrilecektir.

Aslında bu araştırmanın asıl amacı, Revan'ın Osmanlı hakimiyetine girmesinin ardından, Eçmiyadzin'e katogikos atamasındaki radikal değişikliği ortaya koymaktır. Bununla birlikte, söz konusu gelişmenin bütüncül bir resmini çizebilmek için, çalışmanın zaman sınırını biraz daha genişletmek icap etti. Gelişmeler, 18. yüzyılın başından itibaren ele alındı. Birbirine bağlantılı birçok siyasi ve askerî hadisenin yaşandığı çeyrek yüzyıllık bu dönemde Kafkaslar, komşu üç büyük gücün (Şah, Çar ve Sultan) nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. İşte bu genel konjonktürde, Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun Osmanlı Devleti, Safevîler ve Rusya ile yürüttüğü siyaseti anlamak, bu araştırmadan beklenen asıl fayda olacaktır.

Araştırmanın ana omurgası, dönemin resmî arşiv belgeleriyle oluşturulmuştur. Bu meyanda Osmanlı Arşivi (BOA), Türk tarihçiliğinin vazgeçilmez mabdadır. Konuya dair belgeler ve kayıtlar, bu arşivin değişik fonlarına dağılmış durumdadır. İmparatorluk içindeki gayrimüslim tebaanın, merkezî hükümetle münasebetlerinin bürokratik sürecini organize eden Piskoposluk Kalemî oldukça mühimdir. Başta İstanbul Ermeni Patrikliği olmak üzere, Ermeni ruhbanı ve toplumunu ilgilendiren her türlü evrak, bu büroya ait dosyalarda saklanmaktadır (D.PSK). Ayrıca müteferrik evrak barındıran başka tasnifler arasından da belgeler çıkmaktadır. Katogikos, patrik ve diğer ruhban tarafından hükümete sunulan arzlara/arzuhâllere verilen cevapların suretleri, yine Piskoposluk Kalemî'ne ait defterlerde muhafaza edilmektedir (KK.d). Araştırmada, bu tasniflerdeki belge ve kayıtlar büyük ölçüde kullanılmıştır. Revan'daki Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun, Safevî ve Osmanlı devletleriyle yazışma evrakı, 1763-1780 yılları arasında Eçmiyadzin Katogikosu olan

Erivanlı Simeon tarafından toplanarak *Jambr* adıyla kitap hâline getirilmiştir. Simeon ayrıca bu kitapta, Eçmiyadzin Manastırı ve Ermeni toplumunun tarihini de özet olarak vermiştir.¹ Kafkasya Ermenilerinin Rus Çarlığı ile resmî yazışmaları, özellikle 1699'da Israel Ori'nin faaliyetleriyle birlikte yoğunlaşmıştır. Bu döneme ait belgeler değişik mecralarda neşredilmiştir. Biz, Bournoutian'ın derlemesinden geniş ölçüde yararlandık. Kafkas Albaniası'ndaki ruhanî merkezler arasındaki rekabet ve görüş ayrılıkları, bu belgelerde açık biçimde fark edilmektedir.² Safevî şahlarının Eçmiyadzin'e gönderdiği ve Revan'daki Matenadaran Kütüphanesi'nde³ muhafaza edilen emirlerden (*raqams*)⁴ bir kısmı, Kostikyan tarafından neşredilmiştir. Safevîler ile Eçmiyadzin arasındaki münasebetlerin mahiyetini anlamada bu belgeler de oldukça ufuk açıcıdır.⁵

Çalışmamıza, dönemin şâhitlerinden iki kronik de katkı sağlamıştır. Bunlardan ilki, Revan'ın kuşatması ve fethi sürecinde Osmanlı ordugâhında bulunan Kemankeş Mustafa Ağa'dır. Sultan III. Ahmed'den Serdârîekrem Ârifi Ahmed Paşa'ya hitaben yazılan *nâme-i hümayunu* götürmekle vazifeli Kemankeş, Revan Kalesi'nin 4 Ekim 1724 tarihinde teslimine kadarki gelişmeleri, hadiselerin bizzat şâhidi olarak kaleme almıştır.⁶ Devrin resmî tarihçisi (*vak'anüvisi*) Çelebizâde İsmail Âsım Efendi ise Revan'ın fethi hadisesini,

- 1 Erivanlı Simeon, görev süresince kilisede birtakım düzenlemeler ve reformalar yapmıştır. 1771'de Eçmiyadzin'de, Ermenistan'daki ilk matbaayı açmış ve ayrıca bir kâğıt fabrikası kurmuştur. Kilisenin arşivindeki metruk belgeleri düzenlemiş, bir de kilise takvimi hazırlamıştır. Simeon, katogikos unvanı aldıktan sonra, Kutsal Ermeni Papalığı'nın çeşitli tozlu köşelerinde çürümeye terk edilmiş belgeleri ve el yazmalarını toplayıp düzenleyerek bunları, *Jambr* adıyla neşretmiştir. *Jambr*, Fransızcada "arşiv odası" veya "depo" anlamında kullanılan bir terimdir. Aslında Simeon'un başlangıçta bu belgeleri toplama amacı, kiliseye ait vergiden *muaf* gayrimenkullerin bir dökümünü yapmaktır. Zira kilise mülklerine hariçten saldırılar ve bununla ilgili davalar eksik olmuyordu. *Jambr*'ı, Ermeni tarihçiliğinin güçlü ve velut kalemi George A. Bournoutian, açıklamalı olarak şu künyeyle İngilizce neşretmiştir: Kat'oghikos Simeon of Erevan, *Jambr*, Introduction and Annotated Translation by George A. Bournoutian, (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2009). Erivanlı Simeon ve *Jambr* hakkında, Bournoutian'ın verdiği bilgi için bk. 1-2. (Bu eserin teminini sağlayan meslektaşım Dr. Elvin Valiyev'e çok teşekkür ediyorum).
- 2 Kafkaslardaki Ermeni ruhbanı ve toplum liderleriyle Rus Çarlığı arasındaki resmî yazışmalardan seçilen belgeler, şu başlık altında derlenmiştir: *Armenians and Russia (1626-1796), A Documentary Record*, Annotated Translation and Commentary by George A. Bournoutian, (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2001).
- 3 Eski Ermenice'de "kütüphane" anlamına gelen "matenadaran" kelimesinden isim alan Matenadaran Kütüphanesi, sadece arşiv belgeleri değil aynı zamanda zengin Farsça, Arapça ve Osmanlıca el yazması eserleri de barındırmaktadır. Kütüphane hakkında genel bilgi için bk. Kristine Kostikyan, "MATENADARAN LIBRARY", in *Encyclopaedia Iranica Online*, Trustees of Columbia University in the City of New York. Consulted online on 25 August 2023 <http://dx.doi.org/10.1163/2330-4804_EIRO_COM_337729>.
- 4 Safevî şahlarının, Ermeni katogikoslarına verdikleri resmî belge ve mektuplara *raqam* denilmektedir (*Jambr*, 476).
- 5 *Persian Documents of Matenadaran, Degrees*, Volume III (1652-1731), by K. P. Kostikyan (Yerevan: National Academy Sciences Republic of Armenia Institute of Oriental Studies, 2005). Bu eserin nâşiri Kostikyan, neşredilen tarih aralığında Safevîler ile Eçmiyadzin arasındaki münasebetlerin bir özetini de vermektedir. Belgeler Ermenice ve İngilizceye tercüme edilmiş, ayrıca Farsça orijinal görüntüleri de esere eklenmiştir.
- 6 Sultan III. Ahmed'in *nâme-i hümayunu* götürmekle vazifeli Kemankeş Mustafa Ağa, Revan Kalesi'nin 4 Ekim 1724 tarihinde teslimine kadarki gelişmeleri, hadiselerin bizzat şâhidi olarak kaleme almıştır. bk. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münâsebetleri ve Silahşor Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970).

neredeysse tamamen Kemankes'in günlüğünden nakletmiştir.⁷ Buna karşılık Erivanlı Abraham, kuşatma altındaki Revan'ın durumunu kroniğinde genişçe resmetmiştir. Bu eserde, şehrin ve kalenin tesliminde, Eçmiyadzin Katogikosu Astuatsatur'un rolünü öne çıkaran bir anlatım vardır. İsim ve tarihlerde yer yer karıştırmalar görülse de Revan'daki Ermeni ruhban ve cemaatinin haletiruhiyesini anlamamıza yardımcı olan bir eserdir.⁸ Modern Türkçe kaynaklar arasında, münhasıran Eçmiyadzin Katogikosluğu'nu konu alan bazı araştırmalar olmakla birlikte, bunların konumuzun zaman sınırı haricindeki dönemlere mahsus olduğunu da hatırlatalım.⁹

I. Ermeni Kutsal Makamı: Eçmiyadzin Katogikosluğu

Ermeni Apostolik Kilisesi'nin merkezi ve Ermeni cemaatinin en üst kutsal makamı olan Eçmiyadzin, dönemin Osmanlı arşiv kaynaklarında, “*Üç Kilise nâm-ı diğer Eçmiyadzin*” (Üçkilise ya da diğer adıyla Eçmiyadzin) şeklinde adlandırılır.¹⁰ Keza, Safevî şahlarının emirlerinde de *Üç Kilise* olarak geçer.¹¹ İngilizce literatürde ise burası *Holy See* (Kutsal Makam/Papalık) terimiyle ifade edilir. Kutsal Makamın ruhanî lideri olan Eçmiyadzin Katogikosu, Revan kent merkezinin 20 km. batısındaki Vagharshapat köyünde otururdu.¹² Bu köy, Kutsal Papalığın mülkü olan diğer köyler gibi vergiden muaf statüsündeydi.¹³ İdarî yönden ise Vagharshapat köyü, Karbi nâhiyesine bağlıydı. Nitekim İstanbul ve Tevâbii Ermeni Patriği IX. Hovhannes 1725'te Divân-ı

7 Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târîh-i Çelebizâde*, Cilt: III, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer, (İstanbul: Klasik, 2013), 1402-1409.

8 Abraham of Erevan, *History of the Wars, 1721-1738*, Annotated Translation from the Original Eighteenth-Century Texts with Introductory Notes by George A. Bournoutian, (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1999). Eseri neşreden Bournoutian, yazar hakkında şu bilgileri vermektedir: “Bu eserin yazarı Erivanlı Abraham hakkında çok az şey bilinmektedir. O ne bir eşraf ne de yüksek rütbeli bir din adamıdır. Hovhannes'in oğlu Abraham, doğu Ermenistan'daki Pers savunmasının merkezi olan Erivan'da yaşıyordu. Yazı stili ve kullandığı lehçe, onun bir din adamı olmadığını gösterir. Avrupa sözcükleri konusundaki bilgisi, askerî terminolojinin sık kullanılması ve savaşla ilgili ayrıntılı açıklamaları, onun bir asker veya ordu tarafından kullanılan bir uzman tüccar olabileceğini düşündürmektedir (3-4).

9 Eçmiyadzin Katogikosluğu hakkındaki ilk monografik eseri, Ali Arslan kaleme almıştır: Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı, Eçmiyadzin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, (İstanbul: Truva Yayınları, 2005). Canan Seyfeli, bağımsız Ermeni kilisesinin kuruluşu ve Eçmiyadzin'in tarihini, birincil Ermeni kaynaklarına da istinaden şu eserinde ayrıntılı olarak ele almıştır: Canan Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015). Diğer birkaç araştırma için bk. Ayna Askeroğlu Arslan, “Eçmiyadzin Katogikosluğu ve Rusya Devleti Arasındaki İlişkilerin Başlangıcı”, *Türkiyat Mecmuası*, 26/1 (2016), 15-30; Aina Askarova, *Türk-Rus İlişkilerinde Eçmiyadzin Ermeni Katogikosluğu'nun Yeri (1914-1983)*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.

10 İstanbul Ermeni Patriği IX. Hovhannes'in 1724'te Divân-ı Hümayun'a sunduğu arzdan: “Bu kulları İstanbul ve Tevâbi'i Ermeniyayı Patriği olup bi-avnilahi-te'âlâ feth ü tesyiri müyesser olan bilâd-ı Acemden Revan kurbunda vâki' Üçkilise nâm-ı diğer Eçmiyadzin nam manastır ve tevâbi'i Ermeni katogikosluğu...” (BOA, A.DVN, 1015/93).

11 *Persian Documents of Matenadaran, Degrees*, Volume III, 373-375.

12 Eçmiyadzin Katogikosu Culfalı Aleksandr tarafından, Rus Çarı Büyük Petro'ya gönderilen 7 Haziran 1709 tarihli yazıda bu durum şöyle ifade edilmektedir: “Majesteleri, Çar ve Büyük Prens Peter Alekseevich, İsa Mesih'in kölesi Aleksandr, Vagharshapat'ta Eçmiyadzin kutsal makamında ikâmet eden Tüm Ermenilerin Katogikosu...” bk. *Armenians and Russia (1626-1796)*, nr. 64, 63.

13 1724'te Kutsal Papalığın mülkü ve vergiden muaf olan köyler şunlardı: Vagharshapat, Mastara, Oshakan, Frankanots ve Kirashlu. (*Jambr*, 240).

Hümâyün'a sunduğu bir arzuhâlde, Eçmiyadzin Manastırı'nın "bilâd-ı Acem'de Revan kazâsına tâbi Karbi nâhiyesinde" yer aldığını belirtmektedir. Yine bu belgede, Ermeni tâifesinin muteber ziyaretgâhı olan bu manastırın, Revan Kalesi'ne ve etrafındaki yerlere giden "tarîk-i caddede" (yol üzerinde) bulunduğu, eskiden beri buradan gelip geçen yolculara, manastır tarafından yiyecek ve içecek verildiği söylenmektedir.¹⁴ Burası, Karbi-bazar olarak da bilinmektedir. Ermeni tarihçiliğinin duayen isimlerinden Bournoutian, zengin ve kalabalık bir yer olan Karbi-bazar'da, vergi kayıtlarına göre 52 köyün varlığından bahsedildiğini nakletmekte, Üçkilise'nin de burada bulunduğunu hatırlatmaktadır.¹⁵ Safevî idaresinde ise burası, merkezi Revan şehri olan Çukur Saad Beylerbeyliği'nin idarî sınırları içindeydi.¹⁶

Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun, tarihsel mirasa uygun olarak, Ermeni cemaati üzerinde etkin rolünün olduğu kabul edilir.¹⁷ 1766 tarihli bir resmî belgede, Eçmiyadzin'in üstün konumu şöyle belirtilmektedir: "Nerede olurlarsa olsunlar, dünyadaki bütün Ermenilerin *vardapetleri* ve *piskoposları* bize tâbidir. Kiliseye dair tüm işler bizim tarafımızdan onaylanmak zorundadır. [Fakat] kralımız yok ve halkımız dağılmış durumdadır."¹⁸ Siyasi ve içtimaî rolleri bir yana, tarihî dokümanlarda ve kaynaklarda Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun, Ermeni ruhbanı ve cemaati üzerindeki nüfuzunun işareti olarak, şu iki hususun öne çıktığı görülmektedir: Piskoposluk takdisi ve *kutsal yağ* dağıtımı. Piskoposların kutsanması fırsat buldukça icra edilir, kutsal yağın hazırlanması ve dağıtımı ise üç veya beş yılda bir yapılırdı.¹⁹

Piskoposluk Takdisi

Ermeni kiliselerindeki rahiplerin *piskopos* olmaları, ancak Eçmiyadzin Katogikosu'nun onayıyla mümkündü. İstanbul Ermeni Patriği IX. Hovhannes Golod, 1725'te üç rahibi bu amaçla Revan'a göndermişti. Bunlara Osmanlı Devleti'nce *yol hükmü* verilir, ayrıca yolculuk esnasında güvenliklerinin sağlanması için bir *çavuş* tayin edilirdi. Bu hususta Patrik tarafından Divân-ı Hümâyün'a sunulan *arzuhâlde*, ruhbandan birinin piskopos olabilmesinin, ancak Eçmiyadzin'e giderek, katogikos tarafından takdis edilmesiyle mümkün olacağına açık biçimde

14 BOA, A.DVN, 1141/51.

15 George A. Bournoutian, *Eastern Armenai on the Eve of the Russian Conquest: The Khanate or Erevan Under the Governorship of Hoseyn Qoli Khan Qajar, 1807-1827*, (Los Angeles: University of California, Ph.D., 1976), 36. Bournoutian, Eçmiyadzin Manastırı'nın fizikî yapısı hakkında şu bilgileri vermektedir: Manastır dikdörtgen şeklindeydi ve çevresi taş duvarla çevriliydi. Eçmiyadzin (bugün olduğu gibi), Ermenilerin Kutsal Makamıydı. Manastırın içinde, kervansarayı andıran ve rahipler için ayrı bölümleri olan bir bina, ayrıca katogikosun ikametgâhının bulunduğu bir bahçe vardı. Rahiplerin ikametgâhı olarak ayrılmış bölümlere ilaveten, ana avluda, çok sayıda kiralık dükkânın bulunduğu bir de çarşı vardı. Manastırın üç ana kapısı vardı: Tiridates, İç Kapı (Nersi Darbas) ve Dış Kapı (Tursi Darbas) (36-37; Üçkilise'nin planı 35'tedir).

16 *Persian Documents of Matenadaran, Degrees*, Volume III, 226.

17 Eçmiadzin Katogikosluğu'nun Ermeni kilise hiyerarşisi içinde yerine dair tafilat için bk. Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, 189 vd.

18 Eçmiyadzin Katogikosu Simeon'un Çariçe Katerina'ya 22 Temmuz 1766 tarihli mektubu: *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 284, 240.

19 Malachia Ormanian, *The Church of Armenia, Her History, Doctrine, Rule, Discipline Liturgy, Literature, and Existing Condition*, Translated from the French Edition with the Author's Permission by G. Marcar Gregory, (London Oxford: A. R. Mowbray&Co., 1912), 137.

vurgu yapıldığı görülmektedir.²⁰

Kutsal Yağ Hazırlanması ve Dağıtımı

Ermenilerin, âyinlerinde kullandıkları kutsal yağı çıkarma ve dağıtma, Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun imtiyazında idi. Hatta Ermeni cemaatinin 1712 tarihli müşterek bir *arzuhâl*inde yazılana inanmamız gerekirse Eçmiyadzin Manastırı, 1352 senedir ayakta ve hep kutsal yağ dağıtmaktadır.²¹ Bu yağa Ermenice *miwron*, batı literatüründe ise *holy chrism* denilmektedir.²² *Miwron*, kırk farklı bitki türü, kokulu sakızlar ve esansların yağ ile karıştırılmasıyla hazırlanırdı. Buna, daha önce hazırlanmış yağdan ayrılan yaklaşık bir litre *kutsal chrism* ilave edilirdi. Böylece, İsa Mesih'in kutsadığı ve havariler tarafından Ermenistan'a götürüldüğü iddia edilen orijinal *kutsal chrism*'in ufak parçalarının, yeni karışımlara aktarıldığına inanılırdı. Bu yağla kutsama yetkisi, Sis ve Ahtamar katogikosluklarına da bahşedilmişti. Kudüs ve İstanbul patrikliklerinin ise böyle bir ayrıcalığı yoktu. Kutsama törenleri, Eçmiyadzin'in en yüksek makamında yapılır ve *kutsal chrism* buradan alınırdı.²³

Bununla birlikte, cemaat üzerinde nüfuz kurma ve maddî gelir sağlama anlamına gelen bu imtiyaza, Kudüs Patriklığı de ortak olmak istemiştir. Kudüs Patriği Yeğyazar bu niyetle 1077 H. (1666-67 M.) tarihinde Divân-ı Hümâyün'a bir *arzuhâl* sunarak, hazineye 15.000 akçe ödemesi karşılığında kutsal yağ çıkarma ve dağıtma hakkını elde etmiştir. Fakat Eçmiyadzin Kilisesi'nin maddî kaybına neden olacak bu duruma, Katogikos Nahabed karşı çıkmıştır. Nitekim *pişkeşi* alınmak kaydıyla, kutsal yağ hazırlama ve dağıtma imtiyazının Eçmiyadzin'de olduğunu tasdik eden beratın verilmesi hususunda 30 Ocak 1697 tarihinde *buyuruldu* sadır olmuştur.²⁴ Aslında bu tarihlerde Revan ve dolayısıyla Eçmiyadzin, Safevîlerin hâkimiyeti altında bulunduğundan Ermeni ruhbanı, cemaat ve kiliseyle alakalı meselelerine İran Şahı nezdinde hâl çaresi arıyordu. Ancak bu yağın diğer Ermeni ruhanî merkezlerince hazırlanması ve Osmanlı ülkesindeki cemaate dağıtımına mâni olunması lüzumluymuştu. Bu minvalde 1712'de Ermeni cemaati, Osmanlı hükümetine müracaatta bulunmuştur. Acem ile Osmanlı hududunda bulunan Eçmiyadzin Manastırı'nın *balson yağı* hazırlama, İstanbul ve sair cemaat mensuplarının buldukları yerlere sevk etme imtiyazının kendilerinde bulunduğunu tasdik eden bir *berat*

20 Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, 207-209. İstanbul Ermeni Patriği IX. Hovhannes'in Divân-ı Hümâyün'a sunduğu arzuhâl: "Bu defa gitmek üzere olan üç nefer râhiblerin ahvalleri dahi mezburlar küçük yaşlarından berü eylevm hiðmetimde ve terbiyemde ve hâlâ râhiblik ile çerağlarım olup ancak henüz piskopos olmalarıyla Ermeni ruhbanlarının ise piskopos olmaları âyininiz üzere be-her-hal zikrolunan Üçkilise'ye varup kilise-i mezbûrede katogikos tâbir eylediğimiz râhibin izin ve ma'rifetine muhtac ve gayri mümkün olmamakla mesfurlar dahi ber-muktezâ-yı âyin için ziyaret ve piskopos olmak ve yedlerine piskopos olduklarına izin kâğıdı alup tekmil-i tarik eylemek için gidüp gelmeleri iktizâ ve gayri bir türlü umur ve mesâlihleri olmayup ve minvâl-i meşruh üzere âdemlerim olduğundan esnâ-yı rahda selâmetleri için fermân-ı âli recâsına arz-ı hâle cesâret ve sa'âdetlü efendimin mübarek ser-i muharremleri tasrih ve kânun üzere yol hükmü diyü fermân-ı âlileri ihсан buyurulmuştur." (BOA, D.PSK, 8/96).

21 BOA, D.PSK, 4/109.

22 *Jambr*, 474.

23 Ormanian, *The Church of Armenia*, 137-138; Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, 199-200.

24 Eçmiyadzin Patriği Nahabed'in arzuhâli: BOA, İE.DH, 18/1641.

verilmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine 8 Kasım 1712 tarihinde, *berat-ı şerifin unvanına hatt-ı hümayun* kaydı için *buyuruldu* sadır olmuştur.²⁵ Bunu takip eden yılın ocak ayında, Şah Hüseyin tarafından Eçmiyadzin Katogikosu Aleksandr'a, Osmanlı topraklarındaki Ermenilere teşekkür ziyareti için izin verilmiş olması mânidardır.²⁶ Kutsal yağı dağıtmak için gelen rahiplerin, aynı zamanda Osmanlı tebaası Ermenilerden, Eçmiyadzin için yardım toplamalarına da müsaade edilmiştir.²⁷

Tarihsel Arka plan

Ermeni milletinin Hristiyanlığı kabulü ve kendi kiliselerini kurmalarının tarihsel süreci, esas itibariyle, muhteva ve hacim olarak bu çalışmanın boyutunu aşan bir husustur. Ancak burada, konuya dair kısa bir özet geçip, ardından Eçmiyadzin'in 1720'lerdeki genel durumuna yüzeysel olarak göz atılacaktır.

V. yüzyılda İncil'in ve liturjinin Ermeniceye çevrilmesi, Ermeni Kilisesi'nin batıdan kopuşunda önemli bir dönüm noktası olsa da Ermeniler arasında kilise birliği sağlanamamıştır. 485'te Kutsal Ermeni Papalığı, Eçmiyadzin'deki geleneksel mahalden ayrılarak, idarî ve dinî merkezini Dvin'e taşımıştır. Ayrıca başka dinî merkezler de ortaya çıkmıştır. 14. yüzyılda çöküşüne kadarki bu süreçte, Kilikya'daki Ermeni Krallığı öne çıkmıştır. Fakat doğu kilisesinin batıya güvensizliği ve başka sebepler birliğe mâni olmuştur. Kutsal Makamın bulunduğu Vagharshapat'ta toplanan Ermeni Kilisesi liderleri, Kutsal Ermeni Papalığı'nı yeniden Eçmiyadzin'e taşımaya karar vermişlerdir. Bunda, dönemin siyasi ve askerî şartlarının uygunluğunun yanı sıra, Eçmiyadzin'in Grek ve Katolik tesirinden uzak bir konumda bulunması da etkisi olmuştur. 1441'de Kutsal Papalık, Eçmiyadzin'e geri dönmüştür.²⁸ Kafkaslar üzerinde Sünnî Osmanlı ve Şii Safevî rekabetinin yaşandığı, ayrıca Ermeni cemaati arasında yolsuzluk ve çekişmenin eksik olmadığı bu dönemde, yeni güç merkezleri ortaya çıkmıştır. Tüm Ermenilerin Baş Katogikosluğu Eçmiyadzin'dedir. Ayrıca Aghuank'ta Gandzasar Katogikosluğu,²⁹ Sis'te Kilikya Katogikosluğu, İstanbul ve Kudüs'te ise birer patriklik vardır. Eçmiyadzin'e dönmesinden sonra Kutsal Ermeni Papalığı'nın ilk katogikosu olan Grigor X. Jalalbegeants, bu tarihte Revan ve çevresine hâkim olan Karakoyunlu idaresince, Eçmiyadzin Kilisesi'nin ana mülklerini

25 BOA, D.PSK, 4/109.

26 *Persian Documents of Matenadaran, Degrees*, Volume III. Belge nr. 84, 373.

27 İstanbul Ermeni Patrikliği, Eçmiyadzin Katogikosluğu için "tasadduk cem'i" sırasında herhangi bir sorunla karşılaşılması halinde, problemin giderilmesi için Divân-ı Hümayun nezdinde teşebbüste bulunuyordu. Eylül 1725'te Patrik IX. Hovhannes, Rumeli'de yardım için dolaşan Rahip Bogos'a, bazı kimselerin muhalefeti ve *ehl-i örf'e* şikayetleri üzerine, Osmanlı hükümetine müracaat ederek, mahallî otoritelere gereği gibi emir yazılmasını sağlamıştır. Bu hususta Patrik IX. Hovhannes'in arzı ve Rumeli'deki kadınlara yazılan *hüküm* sureti: BOA, A.DVN, 1138/61.

28 Tarihsel süreç hakkında tafsilat için bk. Seyfeli, *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*, 45 vd.

29 Aghuank, Kafkas Albaniası'nda bir piskoposluk bölgesiydi. Gence, Şirvan ve Karabağ'ı da kapsayan bu bölgenin ruhanî merkezi, Gandzasar Manastırı'dır ki, Aghuank Patriği burada ikâmet ediyordu. Burası daha sonra, geleneksel olarak Rus nüfuzunda bir katogikosluk hâlini alacaktır. [*Armenians and Russia (1626-1796)*, 52, dipnot: 3].

oluşturacak sekiz köyün kiliseye bağışlanmasını sağlamıştır. Takip eden yüzyıllar boyunca tarihi Ermenistan toprakları, Osmanlı ve Safevî devletlerinin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Ermeni milletinin siyasi liderlikten yoksun olduğu bu dönemde kilise, bir bakıma onların birliğini temsil etmiştir. Zamanla Müslüman yöneticiler katogikosları, Ermenilerin dinî lideri/temsilcisi olarak muhatap almaya başlamıştır. Şer'i hukuk da Ermeni Kilisesi'nin vakıf statüsündeki üzüm bağları, ekinleri, otlakları, evleri, hamamları, dükkânları, kervansarayları, değirmenleri ve diğer taşınmazlarını vergiden *muaf* saymıştır. Bu ayrıcalıklardan yararlanan Eçmiyadzin Kilisesi, konumunu ve gücünü zamanla arttırmıştır. İdarî ve mâlî yapısındaki sıkıntılar ve istikrarsızlık, 17. yüzyılın başlarında kiliseyi buhrana sürüklemiştir. Nihayet bu dönem, Safevî Şahı I. Abbas saltanatında Yeni Culfalı Ermenilerin öncülük ettiği restorasyon süreciyle son bulmuştur. 1610'de Siwnikli Movses'in katogikos seçimiyle başlayan ve 1680'e kadar süren bu parlak dönem için, "Eçmiyadzin'in rönesansı" nitelemesi yapılmıştır.³⁰ Zimmî statüsündeki Ermenilere, yeni kilise inşa izni verildiği, her türlü sorunlarında Şah'a doğrudan müracaat edebildikleri ve Culfalı kalantörlerin cemaati yönlendirdiği bu dönem, genel olarak müspet şekilde değerlendirilmiştir.³¹ Ancak bu dönem de problemlerden tamamen âri değildir. Nitekim Revan'ın, Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında rekabet sahası olması, Üçkilise ruhbanını da kaçınılmaz şekilde etkilemiştir. 13 Aralık 1630 tarihli bir *mühimme* kaydı, doğrudan böylesi bir durumla alakalıdır. Bu tarihte "eben-an-ceddin" Üçkilise Katogikosu olan Sahak bir *arzuhal* sunarak, kendisine müracaat eden Ermeni toplumunun rahatsızlığını dile getirmiştir. Zira Revan, Kızılbaş işgaline uğradığından Sahak kiliseyi terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Buna rağmen kutsal yağ "tabh etme" ve dağıtma görevini sürdürmektedir. Ancak hariçten bazı *marhasa* ve papasların, "şer'-i şerife ve kadimden olagelene muhâlif" dahlinden şikâyetçidir. Cevaben, Anadolu eyaletindeki sancakların kadılarına, katogikosun talebine uygun şekilde *hüküm* yazılmıştır.³²

Safevî egemenliğindeki dönemde, doğu ve batı Ermenileri arasındaki anlaşmazlık tedricen artmıştır. Yeni Culfa ve piskoposluk bölgesinde güçlü Ermeni cemaatinin ortaya çıkışı, İran Ermenilerini, Eçmiyadzin'de katogikos seçiminde önemli bir aktör haline getirmiştir. Nihayet bu anlaşmazlıkların bir tezahürü olarak Culfalı Hakob'un, İstanbul Ermenilerinin görüşü alınmadan katogikos seçilmesi, 1664'te bölünmeye yol açmıştır. Kudüs Patriği Yeğyazar (Eghiazar), Halep'te kendisini katogikos ilan etmiştir. Yeğyazar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler üzerinde yargı yetkisi talep ettiği gibi, Osmanlı Sultanı'ndan, Eçmiyadzin elçilerinin (*nuiraks*)³³ Osmanlı topraklarına girmesini yasaklayan bir *ferman* almayı başarmıştır. Buna karşılık 1667'de

30 *Jambr*, 8-10.

31 17. ve 18. yüzyıllarda Safevî hâkimiyeti altındaki Ermeni tebaanın haklarına dair genel bir değerlendirme için bk. Kristine Kostikyan, "The Right and Duties of Armenian Subjects of Safavid Iran in 17th-18th Centuries", *Georgian Source-Studies*, XIX/XX (2017-2018), Editors: Giuli Alasania & Mariam Chkhartishvili, 80-85.

32 BOA, *A.D/VNS.MHM.d*, 85, 257, 601.

33 *Nuirak* (Ermenice): Katogikosların temsilcisi olarak görev yapan kişilere *nuirak* denirdi. Diğer görevlerinin yanı sıra, Eçmiyadzin Katedrali için aidat ve yardım toplamak bunların asıl işiydi. Tafsilat için bk. *Jambr*, 49, dipnot: 1.

İstanbul'a giden Eçmiyadzin Katogikosu Hakob, Edirne'de Sultan IV. Mehmed'e sunduğu arzuhâlde, elçilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda seyahatine müsaade edilmesini sağlamıştır.³⁴ 1680'de Hakob'un, bazı dinî işlerin halli için gittiği İstanbul'da ölümü, doğu ve batı arasındaki bölünmeye son vermek için bir fırsat olarak görülmüştür. Bu niyetle Eçmiyadzin'deki din adamları, katogikos olması için Yeğyazar'ı davet etmişlerdir. Görevi kabul eden Yeğyazar, 1682'de Kutsal Papalığa gelmiş ve ölümüne kadar görevde kalmıştır. Ölümünden sonra, Osmanlı Ermenilerini memnun edecek bir aday olan Nahapet (1695-1705) katogikos olmuştur.³⁵

Culfa Ermenilerinin, Eçmiyadzin'e katogikos seçimindeki etkin rollerinin bir müddet daha devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1707'de bu makama, Culfa Aleksandr seçilmiştir. 1714'te ölümüne kadar görevde kalan bu katogikos hakkında, kaynaklarda müspet kanaatlerin serdedildiği görülür.³⁶ Safevîler ile genel olarak iyi münasebetleri olduğu anlaşılan Aleksandr, Osmanlı idaresindeki topraklarda yaşayan ve Eçmiyadzin'e düzenli olarak nafaka (*nüzûrât*) ödeyen Ermenileri ziyaret etmek istemiştir. Bu yöndeki talebine, Şah Hüseyin tarafından Ocak 1713 tarihinde izin verilmiştir.³⁷ Onun ölümünün ardından Eçmiyadzin Kutsal Makamına, Hemedanlı Astuatsatur oturacaktır. *Jambr*'da onun için, "uysal bir adamdı, ilham verici, özverili, inancında gayretli, iri yapılı ve gözleri yaşlıydı" denilmektedir. Eçmiyadzin Katedrali'nin içinde bazı düzenleme ve restorasyon işleri yaptırmıştır. Ayrıca genel olarak Safevî makamlarıyla iyi münasebetlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Kutsal Papalığın yararına olacak şekilde Şah'tan, bazı *raqam*'lar elde etmeyi başardığı da belirtilmektedir.³⁸ Ne var ki, iktidarının son yılları sıkıntılarla geçmiştir. Çünkü, Afgan isyanıyla Safevî ülkesinin kargaşaya teslim olması, bununla irtibatlı olarak Rusya'nın, Hazar'ın batısında yayılma emellerinin açığa çıkması ve nihayet Osmanlı Devleti'nin büyük bir orduyla Kafkaslara yürümesinin neden olduğu sıkıntılar, Ermeni toplumu ve onların temsilcisi Eçmiyadzin Katogikosluğu'nu doğrudan etkilemiştir.

34 Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme: Hrand D. Andreasyan, haz. Kevork Pamukçüyan, (İstanbul: Eren Yayınları, 1988), 245-246.

35 *Jambr*, s. 14-15. Katogikos Yeğyazar'ın faaliyetleri hakkında tafsilat için bk. Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard Middle Eastern Studies, (Cambridge: Harvard University Press, 1965), 105-109.

36 *Jambr*'da, Eçmiyadzin Katogikosu Culfa Aleksandr hakkında şu bilgiler verilmektedir: "Manastır hayatını severdi, kutsal kitaplar konusunda bilgiliydi, yetenekliydi ve inşaat işlerine yatkındı. Kutsal Papalığın harap durumdaki birçok yapısını restore ettirdi. Çeşitli kilise kapları, mobilya ve hayvan stoğu satın aldı ve kilisenin mülklerini arttırdı. 1714'te hayatını kaybetti, katedralin sağ tarafında büyük çan kulesinin altında gömüldü." (*Jambr*, 98).

37 *Persian Documents of Matenadaran, Degrees*, Volume III, Belge nr. 84, 373.

38 *Jambr*, 98-99.

II. Ruhanilerin Siyasi Kavgası: Eçmiyadzin-Gandzasar Husumeti

Ermenilerin siyasi birlik ve bağımsızlıktan yoksun olduğu devirlerde kilise merkezleri, bir bakıma cemaate/topluma liderlik yapmıştır.³⁹ Doğası gereği ruhanî liderleri güçlendiren bu durum, kaçınılmaz şekilde rekâbet ve çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu minvalde, özellikle Eçmiyadzin ile Gandzasar katogikoslukları arasındaki gerginlik dikkat çekicidir.⁴⁰ Eçmiyadzin Katogikosluğu ve Kafkaslardaki diğer ruhanî merkezlerin, siyasi gelişmelere müdahil olma hevesi, Ermeni toplumunda birlik oluşturma düşüncesiyle paralel şekilde, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren canlanmış gibi görünmektedir.⁴¹ Bu dönemde Rusya'nın Kafkaslara inme çabaları cesaret verici olduğu gibi, Revan ve çevresini hâkimiyeti altında tutan Safevî Devleti idarecilerinin, daha fazla vergi talebiyle Ermenileri sıkıştırması da onların, yönlerini Rus Çarı'na dönmelerine bahane oluşturmuştur.⁴² Bununla birlikte hiç şüphe yok ki, Ermeni toplumunu hareketlendiren asıl olay, 1677 gizli toplantısını takip eden uzun sessizliğin ardından Israel Ori'nin, büyük bir misyonla ortaya çıkmasıdır.⁴³ Ermenilerin ileri gelenleri (*melikleri*), onun Avrupa'dan dönüşünü ve Rusya nezdinde Ermenilerin temsilcisi olarak görevlendirildiğini, Rus Çarı Büyük Petro'ya yazdıkları 29 Nisan 1699 tarihli mektupla bildirmişlerdir. Ayrıca Ori'nin maiyetinde olmak üzere,

- 39 George Bournoutian, "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Volume II, editör: Richard G. Hovannisian, Chapter 3, (New York 1997), 97 vd.
- 40 Bournoutian, iki ruhanî merkez arasındaki anlaşmazlıkların, kilise doktrini ya da Eçmiyadzin'in üstünlüğü meselesinden kaynaklanmadığı görüşündedir. Ona göre, 18. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan ve dozu gittikçe artan anlaşmazlığın temel nedeni, Eçmiyadzin için toplanan kilise aidatlarıyla ilgilidir. (*A Brief History of the Aghuank Region*, 18-19). Diğer bir kaynaktan ise, Eçmiyadzin'e karşı Kafkas Albaniyası'nda çıkan isyanların çoğunun temel nedeninin parasal olduğuna vurgu yapılmaktadır. Zira Eçmiyadzin'in elçileri (*nairak*), Osmanlı İmparatorluğu ve Safevî egemenliğindeki tüm piskoposluklardan her üç yılda bir nakit veya aynı aidat toplardı. İstanbul ve Kudüs patrikleri ile Gandzasar ve Ahtamar katogikosları, parayı kendi kasalarında tutmak için bazen Eçmiyadzin'in sadaka toplama hakkına karşı çıkmışlardır. Buna karşılık Eçmiyadzin, merkeze ve mahallî idarecilere dilekçe vererek hakkını aramıştır. (*Jambr*, 13).
- 41 Bournoutian, Eçmiyadzin Katogikosu Culfalı Hakob (1655-1680) zamanında, Müslümanlara karşı Ermeni-Gürcü ittifakı kurma teşebbüsünden bahseder. Bu yönde neler yapılacağı, onun ve Ermeni aydınlarının öncülüğünde 1677'de Eçmiyadzin'de gizli bir toplantıda tartışılmıştır. Katogikos Hakob'un başkanlığında bir heyet oluşturulmuş ve Hristiyan Avrupa'dan yardım istenmesi kararlaştırılmıştır. Fakat Hakob, Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun bazı sorunlarını çözmek amacıyla gittiği İstanbul'da 1680'de yaşamını yitirmiştir. Bu misyonun bir üyesi olarak Avrupa'ya giden Israel Ori'nin faaliyetleri ise, Ermeni kiliseleri ve toplumu arasında güçlü heyecan dalyası uyandıracak gelişmelere kapı aralayacaktır. Tafsilat için bk. Bournoutian, "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation", 86-87. Keza: *Armenians and Russia*, 24, dipnot: 2.
- 42 Eçmiyadzin Katogikosu Culfalı Hakob, 1673'te Rus Çarı Aleksi'ye yazdığı mektupta, İranlı yetkililerin aşırı vergi talebinden yakınmakta, ödemekten aciz yoksul insanların hapse atıldığını ve ziyet çektiklerini söylemekte ve Çar'dan, Safevîler nezdinde nüfuz kullanmasını ve yardımını talep etmektedir. [*Armenians and Russia (1626-1796)*], 24-25.
- 43 Siwnikli soylu Proshean ailesine mensup olan Israel Ori, uzun yıllar Avrupa'da kaldıktan sonra 1699'da Ermenistan'a dönmüş; Ağustos 1711'de Astrahan'da ölümüne kadar Ermeni toplumunun bağımsızlığı ve "büyük Ermenistan" hayali için mücadele etmiştir. Onun hakkında, Münih K. Ludwig Maximilians Üniversitesi'nde doktora tezi yazan Aschot Johannissjan, Ermeni toplumunun kurtuluş ve bağımsızlık idealinden hareketle Ori'nin, Avrupa ve Kafkaslardaki faaliyetlerini ayrıntılı olarak incelemiştir. bk. *Israel Ori und die Armenische Befreiungsidee*, [Israel Ori ve Ermeni Kurtuluş Fikri], (München: Münchner Buchgewerbehaus M. Müller & Sohn, 1913).

ruhban sınıfından birini, Surb Hakob Manastırı'ndan Vardapet Minas'ı da beraber Rusya'ya göndermişlerdir.⁴⁴

İsrael Ori'nin ortaya çıkması, başta Karabağ olmak üzere, Rusya sınırına yakın bölgelerde büyük bir heyecan dalgası oluştururken, araştırma konumuz olan Eçmiyadzin'de, ihtiyatlı ve kısmen de endişeli bir ruh halinin olduğu anlaşılmaktadır. “Eçmiyadzin Kardeşliği” adıyla Minas Vardapet ve Israel Ori'ye yazılan 7 Kasım 1702 tarihli mektupta, bu ruh halinin izlerini görüyoruz. Daha önce aldıkları bir mektuba cevaben yazılan bu metinde, bütün mektuplara cevap yazamadıkları söylenmekte ve “çevremizdeki canavarlardan korkuyoruz” denilmekte, “korkumuz yazmamıza izin vermiyor” diye de ilave edilmektedir. Bu tarihte Eçmiyadzin Katogikosu Nahabet'tir. Onları korkuya sevkeden “canavarlar”dan kimlerin kastedildiği hususu açık değildir. Bu belgelerin nâşiri Bournoutian, mektubun Katogikos tarafından yazılmamış olmasına dikkati çekmekte ve bu durumu, Nahabet'in bu işe karışmak istemediği şeklinde yorumlamaktadır.⁴⁵ Buna karşılık, henüz görevinin ilk yılında olan Gandzasar Katogikosu Esayi (1702-1728),⁴⁶ daha en baştan Rusya yanlısıdır ve Ori'nin misyonunu açık şekilde desteklemiştir.⁴⁷ Israel Ori, Eçmiyadzin'in ihtiyatlı tavrına rağmen, Kutsal Makamı da ziyaret etmiştir. Katogikos Culfalı Aleksandr (1706-1714), bu ziyaretten ve Rus Çarı'nın korumasından duyduğu memnuniyeti, 7 Haziran 1709 tarihli mektupla Büyük Petro'ya bildirmiştir.⁴⁸ Ancak çok geçmeden, Rus nüfuz alanının uzağında bulunan Revan ve Gürcistan Ermenilerinin, Ori'nin büyük birlik planına dahil edilmesinin, bu safhada mümkün olamayacağı anlaşılacaktır. Zaten Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun, plana mesafeli tavrında bir değişiklik de yoktur. Nihayet Ori,

44 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 40, 40-42. Ori'nin sırdaşı olan Minas Vardapet, onun İran'a gitmesinden sonra Rusya'da kalarak, Ori'nin Rus hükümetiyle yazışmalarını yürütmüştür. Rusya nezdindeki misyonunu, Ori'nin ölümünden sonra da sürdürmüştür. 1716'da Aghuank Katogikosu Esayi onu, Rusya'daki bütün Ermenilerin başrahibi yapmıştır. Büyük Petro'nun 1722'deki Kafkas seferine de katılmıştır. 1740'te Moskova'da ölmüştür. [*Armenians and Russia (1626-1796)*, 41, dipnot: 8].

45 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 50, 49, dipnot: 3.

46 Esayi Hasan Jalaleants, Karabağlı soylu bir aileye mensuptur. Aile üyelerinden geçmişte Gandzasar Manastırı'nda katogikosluk görevinde bulunanlar olmuştur. O da 1702'den 1728'e kadar kesintisiz Gandzasar Katogikosluğu makamında oturmuştur. Esayi, Kafkaslara yönelik Rus politikasını fikren desteklemekle kalmamış, aynı zamanda Ermeni bağımsızlık hareketine fiilen de katılmıştır. Özellikle Rus Çarı Petro'nun 1722'deki Kafkas seferi sırasında, Gürcü Kralı Wahtang ile birlikte büyük bir ordu toplayarak, Çar Petro'yla birleşme çabasındadır. Fakat bu plan, Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik askeri/diplomatik teşebbüsleri ve Çar'ın ani geri dönüşüyle suya düşecektir. Esayi Hasan, 1702-1723 tarihleri arasındaki olayları anlatan bir de kronik kaleme almıştır. Bu eser Safevîlerin, Ermeni bölgelerine yönelik ağır tahrir ve vergi politikalarının sebep olduğu huzursuzluk, Lezgilerin isyanı ve Kafkas Albaniası'ndaki ayrılıkçı Ermeni hareketleri hakkında ilginç bilgileri muhtevidir. Eserin künyesi şöyledir: Esayi Hasan Jalaleants (Kat'oghikos of the Armenian Holy See of Gandzasar), *A Brief History of the Aghuank Region (Patmujiwn Hamaröt Aghuanits Erkri), A History of Karabagh and Ganje from 1702-1723*, Introduction and Annotated Translation by George A. Boumoutian, (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, Inc., 2009).

47 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 51, 49-50.

48 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 64, 63. Johannissjan, Eçmiyadzin Katogikosu Aleksandr'ın, Ori'yle görüşmesi hakkında Çar Petro'yu bilgilendirmesini, Çar tarafından ona gizli bir mesaj iletilmiş olabileceği şeklinde yorumlamakta; ancak yine de Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun, Ermenilerin özgürlük hareketinde aktif rol almak istemediklerine yönündeki tutumunun, eskiden beri süregeldiğine vurgu yapmaktadır. (*Israel Ory und die Armenische Befreiungsidee*, 141).

beklentileri karşılamayan İran elçilik görevinden dönüşü sırasında Ağustos 1711'de Astrahan'da hayatını kaybedecektir.⁴⁹ Onun ölümünün ardından hareketin liderliğini devralan Vardapet Minas, Rus Devlet makamına sunduğu bir dilekçede, Ori'nin ufaltılmış birlik misyonunun hedefini şu şekilde açıklamıştır: “Başlıca çabası, Hazar ve Astrahan denizleri yakınlarında yaşayan Ermenilerin, Majesteleri Çar'ın egemenliğine girmesini sağlamaktır.”⁵⁰ Bu arada Vardapet Minas, Gandzasar Katogikosu Esayi tarafından *piskopos* rütbesine yükseltilerek, Rusya Ermenilerinin tek piskoposu olarak atanmıştır. Buna karşılık Eçmiyadzin Katogikosu Aleksandr ise Rusya'ya, temsilcisi olarak Piskopos Hovakim'i göndermiştir. Ancak Minas'ın girişimiyle tutuklanan Hovakim, bir İran casusu olarak suçlanacak ve Rus hapisanesinde hayatını kaybedecektir.⁵¹

Israel Ori'nin birlik hayalindeki bölgelerde yaşanan Ermeni ruhbanın, başetmesi gereken ciddi zorluklar vardır. Bunlardan birisi, Gandzasar Katogikosluğu'nun borçları ve yoksulluğudur. İki ruhanî merkez arasındaki ihtilafa rağmen Eçmiyadzin Katogikosu Aleksandr 1708'de, Gandzasar'ın içine düştüğü malî buhranı gerekçe göstererek, Şemahı ve Şirvan taraflarındaki Ermenilerin *nuirak* aidatlarını Gandzasar'a ödemelerini emretmiştir. Ancak Şemahı ve Şirvan halkının, Gandzasar Katogikosluğu'nun yetkisi altına girmeye hiç de hevesli olmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim, eskiden beri olageldiği üzere, aidatlarını yine Eçmiyadzin'e ödemek istemişlerdir. Bu hususta Safevî Şahı Hüseyin'den izin almışlardır. Ayrıca Şah, Rebiülâhir 1124 (Mayıs 1712) tarihli fermanıyla, Şirvan Piskoposluğu'nun bundan sonra Eçmiyadzin'e tâbi olacağını ilan etmiştir.⁵² Eçmiyadzin ile Gandzasar arasındaki gerginlik, 1714'te Katogikos Aleksandr'ın ölümüyle boşalan koltuğa Astuatsatur'un oturmasıyla daha da artacaktır. Geleneğe göre, Eçmiyadzin'de yeni bir katogikos göreve başladığında, Kafkas Albaniası katogikoslarının gelip onu tebrik etmesi gerekiyordu. Buna rağmen Gandzasar Katogikosu Esayi, Eçmiyadzin'i ziyaret ve yeni katogikosu tebrikten kaçınmıştır. Bu davranışa kızan Eçmiyadzin Katogikosu Astuatsatur ise karşılık olarak, daha önce Şemahı, Şirvan ve Şeki piskoposluk bölgelerinin Gandzasar'a bağlanması yönündeki kararı iptal ederek bölgeye, kutsal *chrism* ile bir *piskopos* ve *nuirak* göndermiştir.⁵³

Öte yandan Vardapet Minas'ın belirttiği siyasi hedefe, Çar Petro'nun 1722 Hazar Seferi ve sonrasında 1724 taksim antlaşmasıyla ulaşılabilecektir.⁵⁴ Ancak seferin altyapısını oluşturmak

49 Israel Ori'nin ani ölümü hakkında daha sonra Minas Vardapet tarafından, zehirlendiği iddiası gündeme getirilse de onun ölümü sırasında yanında bulunan Gandzasar Katogikosu Esayi, bu iddiayı doğrulayacak yönde herhangi bir şey yazmamıştır. Ancak Johannissjan, bu sırada Astrahan Valisi olan Apraksin ile Ori arasındaki bazı anlaşmazlıklardan hareketle, Ori'nin ölümünde zimnen onu suçlamaktadır. (*Israel Ory und die Armenische Befreiungsidee*, 145-146).

50 Minas Vardapet'in Rusya Devleti'ne sunduğu 20 Kasım 1714 tarihli mektup: *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 76, 77-78.

51 *A Brief History of the Aghuank Region*, Bournoutian'ın giriş yazısı, 6-7.

52 *Persian Documents of Matenadaran, Degrees*, Volume III, Belge nr. 82, 370-371.

53 *Jambr*, 174-175.

54 Ensar Köse, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi, 1724 İstanbul Antlaşması*, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 316-323.

kolay olmamıştır. Minas Vardapet, bu yöndeki çabaların bir parçası olarak, 1716'da Eçmiyadzin Kutsal Makamını da ziyaret etmiştir. Katogikos Astuatsatur, “ana kilisemizin sunağı önünde eğildi ve bize biat etti” dediği Vardapet’i, büyük bir sevinçle karşıladıklarını ve ona bir *vkahyakan* (iyihal berati) takdim ettiklerini belirtmektedir.⁵⁵ Minas daha sonra, 14 Mart 1717 tarihli raporunda, bu görüşme ve diğer faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Buna göre Eçmiyadzin’deki görüşme, 15 Temmuz 1716 tarihinde gerçekleşmiştir. Katogikos’a, Çar Petro’nun yanı sıra Şansölye Yardımcısı Şafirov’un gizli mesajını da iletmıştır. Onun, bu mesajlara çok sevindiği ve gelecekteki çabalarda yardımcı olacağına söz verdiğini söylemektedir. Fakat Eçmiyadzin Katogikosluğu’nun ihtiyatlı ve tedirgin tavrı sürmüştür. “İran Şahı’ndan korkuyor” denilen raporda Katogikos Astuatsatur’un, Rus birliklerinin Ermenistan’a girdiğine dair Vardapet veya başka bir elçiden açıkça güvence beklediği söylenmektedir. Bunun olması halinde, daha sonra onlara yardım etmek için elinden gelen her şeyi yapacağına söz vermiştir. Bu hususta Minas, yazılı bir güvence istemesine rağmen Katogikos, konuştukları mevzuun gizli olduğu gerekçesiyle bunu reddetmiştir. Raporda, “İranlılara ve bazı Ermenilere de güvenmediğini sözlerine ekledi” denilmektedir. Ama yine de tanıştıklarının belgesi olacak bir mektubu Minas’a vermiştir. Eçmiyadzin’den bir bakıma eli boş ayrılan Vardapet Minas, buradan Gandzasar Manastırı’na geçerek, Katogikos Esayi ile görüşmüştür. Rusya’nın kadim müttefiki Esayi, “Majestelerine hizmet etmeye ve elinden gelen her şekilde yardıma hazır olduğunu” söylemiştir. Rus hükümetine teslim edilmek üzere Minas’a bir de mektup vermiştir.⁵⁶ Ayrıca Minas’ı *başpiskopos* rütbesine yükseltmiştir.⁵⁷

Ermenilerin Kafkaslardaki iki ruhanî merkezi olan Eçmiyadzin ile Gandzasar arasındaki güvensizlik, dönemin resmî yazışmalarında dikkati çeken önemli bir husustur. Çar Petro’nun beklenen Kafkas seferinin harareti teşvikçilerinden Gandzasar Katogikosu Esayi ile Vardapet Minas arasındaki mektuplaşmalarda bu duruma, çarpıcı bir şekilde vurgu yapılmaktadır. 24 Eylül 1718 tarihli mektubunda, “yılanlar arasında yaşıyoruz ve bazı Ermenilere güvenilmez” diyen Esayi, casus olduklarından şüphelendiği Ermeniler arasında “sinci Culfalılar” ve Şemahlı Eçmiyadzin vatandaşlarını da sayar.⁵⁸ Katogikos Esayi’nin diline hâkim olan bu sert ifadeler, başında bulunduğu Gandzasar Manastırı’nın yıllardan beri süregelen malî krizinin bir bakıma dışavurumu olarak yorumlanabilir. Gandzasar’ın önemli gelir kalemlerinden olan Şemahı ve çevresinin *nuirak* aidatlarının kesilmesi, sıkıntıyı daha da arttırmış olmalıdır. Nihayet bu duruma çözüm bulabilmek için Esayi, 1719’da yeniden Eçmiyadzin’e Katogikos Astuatsatur’un kapısına gitmek zorunda kalmıştır. Görüşmede ona, “Gandzasar Papalığı’nın berbat koşullarını, maddî ihtiyaçlarını ve devasa borçlarını” anlattığı ifade edilmektedir. Ona acıyan Katogikos

55 Eçmiyadzin Katogikosu Astuatsatur’dan Rusya Ermenilerine yazılan 23 Temmuz 1716 tarihli mektup: *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 79, 82.

56 Gandzasar Katogikosu Esayi’dan Çar Büyük Petro’ya hitaben 10 ve 12 Ağustos 1716 tarihli mektuplar: *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 80-81, 82-84.

57 Minas Vardapet’in 14 Mart 1717 tarihli raporu: *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 85, 86-88.

58 Gandzasar Katogikosu Esayi’dan Vardapet Minas’a 24 Eylül 1718 tarihli mektup: *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 86, 88-89.

Astuatsatur, Şemahı ve çevresinde sakin Ermenilerin, Esayi sanki Eçmiyadzin'in bir *nuirak*'ıymış gibi kabul ederek, aidatlarını ona ödemelerini emreden bir yazı vermiştir. Buna rağmen halkın, Esayi'yi kabul etmedikleri, Gandzasar'a hiçbir borçlarının olmadığını ve Eçmiyadzin'e bağlı olduklarını söyledikleri belirtilmektedir. *Jambr*'da nakledilenlere göre Katogikos Esayi, meselenin çözümü için 1721'de, bir kez daha Eçmiyadzin'e giderek tekrar yardım istemiştir. Buna karşılık Katogikos Astuatsatur Şemahı, Şeki, Kabala ve çevresinde yaşayan cemaat mensuplarına hitaben yeniden genelge göndermiştir. Aziz Gregory zamanından beri, Kafkas Albaniası'nın Eçmiyadzin Kutsal Makamının “çocukları ve torunları” gibi kabul edildiğini, Katogikos Esayi'nin evlatlık sorumluluğunu terk ederek uzaklaşması üzerine, Eçmiyadzin'in de babalık bağını ortadan kaldırdığı belirtildikten sonra onlara, şöyle hitap edilmektedir: “Ama şimdi dönüp bize boyun eğdiğinde, baba sevgimizi tazeledik ve mülkümüzü kardeşimiz Esayi'ye iade ettik. Bize aittiniz ve öyle olmaya devam edeceksiniz. Ancak bağlılığı ve Gandzasar'ın yoksulluğu nedeniyle sizi gönüllü ve yürekten ona teslim ediyoruz. Bundan sonra, Katogikos Esayi'ye itaat ve onu katogikosunuz olarak kabul edin. Kim ona isyan ederse bize isyan etmiş olur.”⁵⁹ Ancak bu sözlerin işe yaradığı şüphelidir. Kesin olansa, Petro'nun seferinin bir yıl öncesinde, Ermeni kiliselerinin siyasi tavrının tamamen netleştiği ve Eçmiyadzin ile Gandzasar arasındaki güvensizliğin de iyice derinleştiğidir. 1 Nisan 1721 tarihli mektubunda Çar'a, “gelişiniz için gün sayıyoruz” diyen Katogikos Esayi, dört gün sonrasında tarihli mektubunda Vardapet Minas'a, yine etrafındaki “engereklerden” ve “casusluktan başka bir şey bilmeyen Ermenilerin” ihanetinden yakınmıştır. Gizli tutulan yazışmaların, Eçmiyadzin veya Şemahı'dakilerin eline geçmesinden duyduğu endişeyi açıkça itiraftan çekinmemiştir. Bu ifadeleri yorumlayan Bournoutian, Eçmiyadzin ile Gandzasar arasındaki gerginliğin boyutunu “düşmanlık” terimiyle ifade etmektedir.⁶⁰

1722 ve takip eden birkaç yıl, söz konusu “hasım” Ermeni kiliseleri ve toplumu açısından belirleyici, siyasi ve askerî gelişmelere sahne olacaktır. Gandzasar Katogikosu Esayi ve Rusya sınırına yakın bölgelerdeki Ermenilerin, yıllardan beri umut bağladıkları Çar Büyük Petro'nun Kafkas (Hazar) Seferi, Mayıs 1722'de büyük bir ordu ve donanmayla başlamıştır. Ne var ki lojistik sorunları, Hazar'da fırtınaya yakalanan gemilerin batması ve başka aksilikler yüzden Çar, seferi yarıda keserek, Ekim 1722 başında Derbend'in güneyindeki Malakent'den dönüş kararı almıştır.⁶¹ Beklenmedik bu karar, Ermeniler ve kısmen de Gürcüler açısından tam bir hayal kırıklığına neden olmuştur.⁶² Bu haletiruhiye içinde Vardapet Minas, Çar Petro'ya yazdığı 9 Aralık 1722 tarihli mektupta, dezenformasyon kokan bazı bilgiler vermektedir. Eçmiyadzin

59 *Jambr*, 175-176.

60 Katogikos Esayi'den Büyük Petro'ya: *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 94, 93-94; Katogikos Esayi'den Minas Vardapet'e: *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 95, 94, dipnot: 2.

61 Rus Çarı Büyük Petro'nun Kafkas (Hazar) seferinin ayrıntısı hakkında bk. Köse, *Kafkasların Taksimi*, 85 vd.

62 Bournoutian, Çar Petro'nun ani dönüş kararını, yeni bir Türk-Rus savaşıyla yüzleşmek istememesine bağlamakta, sefer sonrasında Ermenilerin Ruslarca terk edildiğini söylemekte ve Rusya'nın Transkafkasya'ya olan ilgisinin, Petro'nun ölümünden sonra kaybolduğunu yazmaktadır. (“Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation”, 88).

Katogikosu'nun Revan Hanı Muhammed Kulu Han tarafından tutuklandığını; ona, silahlı Ermenilerin Şah'a niçin sadık olmadıklarını sorduklarını; buna karşılık Katogikos'un, onların kendi katogikosları olduğunu (Gandzasar Katogikosu) ve onlar üzerinde hiçbir kontrolünün bulunmadığını söylediğini aktarmaktadır.⁶³ Çar tarafından yüzüstü bırakılmanın derin hayal kırıklığı içindeki Ermenilerin Rus mercilere peş peş yolladıkları mektuplara hâkim olan genel hava, bir bakıma Rusları "tahrik etmek" istedikleri şeklinde yorumlanabilir. Gence Ermenileri 1723'te General Matuşkin'e, Revan eyaletine giren Türklerin, Eçmiyadzin Manastırı'nı yağmaladıklarını iddia edip "ibadet yerlerimizi ahıra çevirdiler" diyorlardı. Oysa bu tarihte Revan'a yönelik Osmanlı askerî harekâtı henüz başlamamıştı bile. Gandzasar Katogikosu Esayi ve Karabağ melikleri ise 1 Kasım 1723 tarihli mektupta Çar Petro'ya şöyle feryat ediyorlardı: "Bir yandan dağlı aşiretler ve Persler, diğer yandan Osmanlılarla karşı karşıyayız. Çobansız, kurtlarla çevrili koyunlara benziyoruz, Majestelerinden koruma istiyoruz."⁶⁴ Buna karşılık, elindeki bütün kozları, bir yıl önceki Hazar seferinde harcayan Çar Petro'nun, Kafkas Albaniası'ndaki Ermeniler için fiilen yapacak bir şeyi kalmamıştı. Öyle ki, 1724 antlaşmasının uzun müzakere süreci boyunca, İstanbul'daki Rusya Kapıkethüdası İvan Nepluyev tarafından, doğrudan veya dolaylı olarak iki devleti ilgilendiren hemen bütün konular müzakere masasına getirilmesine rağmen, Kafkaslardaki Ermeni toplumundan hiç söz edilmemiş olması fazlasıyla manidardı. Ama yine de Çar Petro, ısrarlı çağrılara cevaben, en azından iki şey yapmıştır: Önce bölgeye, İvan Karapet adlı bir temsilci tayin etmiş, ardından da onlara bir çıkış planı sunmuştur. "Büyük Petro'dan Ermeni Halkına Deklarasyon" başlığıyla duyurulan muhtıradan Çar, onları Müslümanlara karşı savunacaklarını bildirmek için İvan Karapet'i gönderdiğini söyleyip, biraz daha sabır ve Rusya'nın müdahalesine kadar sessiz kalmalarını tavsiye etmiştir.⁶⁵ Temsilci gönderilmesi her ne kadar buruk bir memnuniyet doğursa da Katogikos Esayi, 5 Şubat 1724'te Çar'a hâlâ, "Majestelerinin gelişini bekliyoruz" diye yazmaktaydı.⁶⁶ Ne var ki, Kafkaslara yönelik Osmanlı askerî harekâtları ve Osmanlı-Rus diplomatik müzakereleri, Ermeniler açısından umut kırıcıydı. Esayi, 5 Mart 1724 tarihli mektubunda İvan Karapet'e, "insanlara doğru şeyi yapmaları için yalvarmaktan bıktım" diyerek, bir bakıma bu haletiruhiyeyi dile getirmiş oluyordu.⁶⁷ Nihayet Osmanlı ordusunun Revan Kalesi'ni teslimine zorladığı 1724 yaz ayları boyunca resmî yazışmalara, Ermenilerin hayal kırıklığını gösteren daha keskin ifadeler yansımıştır. 18 Temmuz'da İvan Karapet, "buradaki Ermenilere Çar'ın emrini tebliğ edeli sekiz ay oldu ve Rus ordusunun hâlâ gelmediğinden şikâyet ediyorlar, onlara yalan söylediğimi düşünüyorlar" diye yazarken; yine aynı tarihli "Karabağ Raporu"nda "burada kalıp Türklere karşı bölgeyi savunacağım" demektedir.⁶⁸ Israel Ori'den devraldığı Ermeni birlik misyonunun

63 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 104, 102-103.

64 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 120, 121, 116-117.

65 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 115, 110-111 (3 Haziran 1723).

66 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 124, 118-119.

67 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 126, 120.

68 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 129, 130, 123-124.

“romantik” savunucusu Minas Vardapet ise, umudunu hâlâ korumaktadır: “Ermeniler bütün inançlarını, Majestelerinin vaatlerine bağlamışlardır. Onun sözlerine, Kutsal İncil’deymiş gibi inanırlar.” Öte yandan, 1677 gizli toplantısı ve Ori’nin 1699’da Kafkaslara varmasından beri yürütülen gizli misyonun artık açığa çıktığını itiraf etmiştir: “Artık iş birliğimizi Müslümanlardan gizleyemeyiz, sır açığa çıktı ve bunu biliyorlar.”⁶⁹

Araştırma konumuzun odağından daha fazla uzaklaşmadan, Revan’ın fethine giden süreçte, Kafkas Albaniası’ndaki Ermeni ruhban ve toplumuna hâkim ruh halini, tedirgin ve umutsuz şeklinde hülâsa ettikten sonra sözü, inkırazın eşliğindeki Safevîlerin, Ermeni kiliseleriyle münasebetlerine getirip birkaç cümle de bununla alakalı kurabiliriz.

Gandzasar Katogikosu Esayi, kroniğinin üçüncü bölümünü, Safevî Şahı Hüseyin’in Ermeni bölgelerine yönelik baskı siyasetine ayırmıştır. Anlatımına göre bu dönemde, öncelikle sıkı bir nüfus sayımı (*tahrir*) yapılmış, hemen ardından ağır vergiler konulmuştur. Bu durum, Ermeni toplumu üzerinde tahammülü güç bir baskı oluşturmuştur.⁷⁰ Buna karşılık, gerek *Jambr*’da neşredilen resmî belgelere gerekse Matenadaran arşivindeki şahlık emirlerine bakıldığında, Ermeni cemaati ve toplumunun kanunsuz vergilerle ezilmesine mâni olunması ve Eçmiyadzin Kutsal Makamının *muaf* statüsüne zarar gelmemesi yönünde bir politik yaklaşımın olduğu görülmektedir.⁷¹ Muhtemelen, Revan’daki Ermeniler ile, yönünü geleneksel olarak Rusya’ya dönmüş Gandzasar Manastırına bağlı Ermeni toplumu arasında, Safevîler idarecilerinden mâruz kaldıkları muamele yönünden bazı farklılıklar olabilir. Ancak her halükârda, Ermeni cemaati ile Şahlık arasındaki münasebetlerde iktisadî meseleler ağırlıktadır. Bunun yanı sıra 1724’e kadar, Ermeni ruhbanın seçtiği katogikosları onama yetkisi Safevî Şahı’nda idi.⁷² Bu tarihlerde Ermeni cemaatini meşgul eden önemli bir mesele de Katolik Hristiyanların misyonerlik faaliyetleridir. Eçmiyadzin Katogikosu Astuatsatur, Şah’tan, Frenk papasların ülke sınırları içinde vaaz vermek suretiyle, cemaat mensuplarını “sapkınlığa” döndürmelerini yasaklayan bir emir talep etmiş ve bu isteği Safevî makamlarınca yerine getirilmiştir.⁷³ Şah Hüseyin iktidarında, Eçmiyadzin ile Safevîler arasında, az azından resmî belgelere yansdığı kadarıyla,

69 Minas Vardapet’ten İvan Karapet’in kardeşi Ghukas Shirvanents’e 27 Ağustos 1724 tarihli mektup: Belge nr. 131, *Armenians and Russia (1626-1796)*, 124-125.

70 *A Brief History of the Aghuank Region*, 48 vd.

71 Bu hususta Matenadaran’da muhtelif kayıtlar vardır (*Persian Documents of Matenadaran, Degrees, Volume III*). Bunlardan iki örnek: 1712’de Şah Sultan Hüseyin’dan Çukur Saad valisine, Eçmiyadzin Manastırı’na ait mülklerin gelirlerine ve hasadına tecavüzün men’i hakkında talimat (Belge nr: 73, 359-360). Yine aynı tarihte, Ermeniler hakkında adaletin sağlanması ve onlara karşı hukuka aykırı hiçbir işlemin yapılmaması hakkında Şah’tan Revan vilayetinin mahalli idarecilerine hitaben yazılan emir (Belge nr: 80, s. 368-369). Keza: *Jambr*, 239.

72 Şah Sultan Hüseyin’in, Eçmiyadzin Katogikosu Aleksandr’ın makama seçilmesini teyit eden Cemâziyelevvel 1118 (Ağustos-Eylül 1706) tarihli beratı (*Persian Documents of Matenadaran, Degrees, Volume III*, Belge nr. 69, 353-354).

73 *Jambr*, 354-355. Fransız Katoliklerin İran Ermenileri arasındaki misyonerlik faaliyetleri, 17. yüzyılın sonlarından itibaren yoğunlaşmıştır. Fransız hükümetinin doğudaki önceliği ticarî konular olmakla birlikte, İran’daki Fransa Büyükelçisi Michael’in, Katolik misyonerleri koruyucu bazı teşebbüslerden de geri kalmadığı bilinmektedir. bk. *Persian Documents of Matenadaran, Degrees, Volume III*, 237-238.

düztün münasebetin olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Şah'tan, Ermeni cemaatinin haklarını koruyucu mahiyette, katogikoslara hitaben yazılmış birçok emir vardır. Mayıs 1712'de Şah Hüseyin tarafından, yüz yüze görüşmelerinin ardından Eçmiyadzin Katogikosu Aleksandr'a, daha önceki haklarını tasdik edici mahiyette altı *raqams* verilmiştir. Bunların verilmiş nedeni, Çukur Saad beyerbeylerinin, bu hakları topluca bilerek buna göre hareket etmeleri ve bundan sonra her yıl yeni emir istememeleri olarak açıklanmıştır.⁷⁴ Zilhicce 1128 (Kasım-Aralık 1716) tarihinde Katogikos Astuatsatur'un makama seçilmesini onaylayan Şah Hüseyin,⁷⁵ daha sonra ona bir *hil'at* göndermiştir.⁷⁶ Revan'ın Safevî hâkimiyetinde son yıllarına ait yazışmalarda, yine vergi konusu önce çıkmaktadır. Katogikos Astuatsatur, 1723'te Şah II. Tahmasb'a sunduğu bir arzuhâlde, yöneticiler ve bazı şahıslarla, Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun mülkü olan yerlerin hasılatından, *bahra* denilen vergi talebinden şikâyetçi olmuştur. Oysa Kutsal Papalık, başlangıcından beri bütün vergilerden muaf. Nitekim Şah, Eçmiyadzin'in *muaf* statüsünün kesin olduğunu belirten bir *raqam* vermiştir.⁷⁷ Eçmiyadzin ile Şahlık arasındaki diğer ilginç bir mesele de İslâm dinine geçen Ermeniler ve bunların akrabalarından vergi talebi hususudur. Katogikos Astuatsatur, bu şekilde din değiştiren cemaat mensuplarından, mutad aidatlarını talep etmiştir. Buna karşılık Şah II. Tahmasb, İslâm dinine geçenlerden herhangi bir şey talep etme haklarının olmadığı cevabını vermiştir.⁷⁸ Bütün bu dokümanlar, Eçmiyadzin ile Şahlık arasında dengeli bir ilişkinin süregeldiği intibayı verirken, Kafkas Albaniası'ndaki Ermeni ruhanilerinin yüzleri daima Rusya'ya dönüktür. Bu bakımdan Aghuank, Karabağ ve Şirvan diyarının Katogikosu Nerses'in, Mart 1723 tarihli mektubunda Çar Petro'ya şöyle seslenmesi hiç de şaşırtıcı değildir: "Peygamber Musa'nın, halkını Firavun'dan kurtardığı gibi, biz de sizden, halkımızı özgür kılmanızı talep ediyoruz."⁷⁹

III. Revan'ın Fethi ve Eçmiyadzin'in Pragmatik Tercihi

Revan'ı fetih görevi verilen Serasker Ârifî Ahmed Paşa kumandasında yaklaşık 60 bin kişilik Osmanlı ordusu Tiflis'ten harekete geçmiş ve 17 Haziran 1724 tarihinde Arpaçay'a ulaşmıştı. Bu tarihlerde, dönemin şahitlerinden Erivanlı Abraham'ın kroniğindeki ifadeyle, "Perslerin sersemlemiş ülkesi isyanla çalkalanıyordu."⁸⁰ Safevî Şahı Hüseyin, tahtını kurtarma derdine düşmüştü. Ülkesinin batısı ise, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında paylaşılmıştı. Kalabalık Osmanlı ordusu Kervansaray adlı mahalle ulaştığında, takvimler 24 Haziran 1724'ü gösteriyordu.⁸¹ Bu tarih aynı zamanda, Osmanlı-Rus taksim antlaşmasının sancılı müzakere

74 *Persian Documents of Matenadaran, Degrees*, Volume III, Belge nr. 79, 367-368.

75 *Persian Documents of Matenadaran, Degrees*, Volume III, Belge nr. 85, 374.

76 *Jambr*, 355.

77 *Jambr*, 239. İranlı yetkililerin, kanunsuz ve fazla vergi talebinden şikâyeti hâvî diğer iki kayıt: 355.

78 *Jambr*, 355. Keza, İslâmiyeti kabul etmiş Ermeniler ile diğerleri arasındaki anlaşmazlıklar ve miras davaları hakkında Şah II. Tahmasb'ın Cemâziyelevvel 1136 (Şubat 1724) tarihli emri: *Persian Documents of Matenadaran, Degrees*, Volume III, Belge nr. 86, 374-375.

79 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 108, 105.

80 Abraham of Erevan, *History of the Wars*, 12.

81 *Silahşor Kemâni Mustafa Ağa'nın Revân Fethi-nâmesi*, 45-46.

sürecinin sona erdiği ve imzaların atıldığı tarihe karşılık geliyordu.⁸² Hülasa bu şartlarda Revan'ı savunacak bir siyasi irade ve askerî gücün olmadığı açıktı. Buna rağmen şehrin 3-4 Ekim 1724 tarihine kadar direnebilmesi, daha ziyade Revan Kalesi'nin savunmaya uygun müstahkem mevkiî sayesinde mümkün olabilmiştir.⁸³

Revan'ın Osmanlı hakimiyetine girmesinin safahatı, esas itibarıyla konumuz haricidir. Burada sadece, Ermeni ruhbaniyla Eçmiyadzin Manastırı ve Katogikos Astuatsatur'un kritik rolüne biraz daha yakından bakılacaktır. Her şeyden önce Üçkilise ruhbanının, daha ordunun sefer hazırlığı aşamasında Osmanlı Devleti'ne itaat ve bağlılık bildirdikleri kesindir.⁸⁴ Bu minvaldeki tutumları, Revan'ın kuşatması ve fethi sürecinde de devam etmiştir. Silahşor'un bildirdiğine göre 24 Haziran'da, etraftaki boy beyleri ve Revan Kalesi Alemdârı Mehmed Zaman Bey ile birlikte, *halife* denilen Üçkilise papasları, kendi rızalarıyla gelerek itaat arz etmişlerdi.⁸⁵ Silahşor'un burada Ermeni papasları dediği kişiler, muhtemelen Karbi kasabasının ileri gelenleri olmalıdır. Eçmiyadzin Manastırı'nın de içinde yer aldığı Karbi kasabasının kuşatılması ve teslimini, Erivanlı Abraham ayrıntılı şekilde anlatır. Onun yazdıklarına göre, Osmanlı ordusu kasabayı kuşatınca, Ermenilerin ileri gelenleri toplanarak durumu değerlendirmişler, Revan Valisi Mehr Ali'ye adam göndererek yardım talep etmişlerdir. Fakat vali yardım göndermek yerine şu tavsiyede bulunmuştur: "Katogikosunuz Astuatsatur, Şah Tahmasb'ı görmeye gitti ve üzerimize gelen bu tehlikeli çatışma hakkında tavsiye istedi. Bu nedenle onlardan yardım haberi alınca kadar sabırlı olun." Katogikos Astuatsatur, gerçekten de bu sırada Şah'ın yanındadır. Vali'den yardım alma umudu kalmayan Karbi ileri gelenleri, teslim olmaya karar vermişlerdir. Müverrih Abraham, kasabanın teslimi için müzakere edenler arasında Paron Aga Baba, Paron Sargis, Paron Avak ve diğer birkaç kişinin adını sayar.⁸⁶ Anlaşıldığı kadarıyla bunlar ruhban zümresinden değil, kasabanın ileri gelenlerindedir.⁸⁷ Eçmiyadzin Kutsal Makamı'nın bulunduğu köye saldırılmadığı kesindir. Bu hususta Silahşor'da herhangi bir kayıt görülmezken, Abraham kroniğinde ilginç bilgiler verilmektedir. Onun yazdığına göre Serasker Paşa, Eçmiyadzin üzerine yürümeye karar verdiği hâlde, Osmanlı Sultanı'ndan gelen bir emir üzerine bundan vazgeçmiştir. Eçmiyadzin'e saldırmaması emredilen fermanda ayrıca, buranın muhafazası için bazı birliklerin konuşlandırılması ve kimseye zarar verilmemesi de istenmiştir. Tebriz'de Şah Tahmasb'ı görmeye giden Katogikos Astuatsatur'un bu sırada Eçmiyadzin'de olmadığını tekrar hatırlatan Abraham, Kutsal Makam'a saldırılmaması hakkındaki fermanın alınmasında, İstanbul'daki bir kişinin rolünden bahseder. Bu kişi, cemaatin İstanbul'daki ileri gelenlerinden Seghbos adlı dindar bir Ermenidir. Aynı zamanda Saray'da *kâhya* rütbesinde olan bu kişi, Eçmiyadzin adına

82 Kafkasları Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bölen 1724 Antlaşması'nın müzakere süreci ve diğer ayrıntılar için bk. Köse, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi*, 186 vd. (İkinci Bölüm).

83 Revan'ın fethinin tafsilatı için bk. *Silahşor Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*, 46-68.

84 BOA, A.DVN, nr. 960/75-1.

85 *Silahşor Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*, 45-46.

86 Karbi kasabasının tesliminin tafsilatı hakkında: Abraham of Erevan, *History of the Wars*, 19-21.

87 *Paron*, Ermenicede kullanılan bir saygı unvanıdır (*Armanian-Russia*, 439).

aracılık ederek, kutsal yerlere saldırıyı yasaklayan fermanın alınmasını sağlamıştır.⁸⁸ Başka kaynaklarca teyide muhtaç bu bilgiye, ihtiyatla yaklaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Öte yandan Bournoutian'ın neşrettiği resmî belgeler arasında, Sultan III. Ahmed'in doğrudan bu konu hakkında bir fermanı vardır. Buradan anlaşıldığına göre, Eçmiyadzin Kutsal Makamı'nın başışlanmasını sağlayan kişi, bu sırada Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun temsilcisi (*nüirak*) olarak İstanbul'da bulunan Erivanlı Vardapet Simeon'dur. O, ordu henüz sefer hazırlığında iken Osmanlı makamlarına bir arzuhâl sunarak, birliklerin Eçmiyadzin'e ait mülklere, bağlara, değirmenlere, çiftlik hayvanlarına ve diğer mallara tecavüz etmemesini, nerede olursa olsun cemaat mensuplarına zulmetmemelerini ve *haraç* dışında onlardan herhangi bir şey talep etmemelerini istemiştir.⁸⁹ Vardapet Simeon söz konusu arzuhâli, Eçmiyadzin'den İstanbul'a ulaşan kâğıtların ardından sunmuş olmalıdır. Bu kâğıtların neler olduğunu ise Veziriâzam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın Serdâriekrem'e yazdığı 13 Şubat 1723 tarihli mektuptan öğreniyoruz. Revan tarafında bulunan Derviş Ağa'dan alınan mektuba ilaveten, Üçkilise papasları *arızlar* ve Revan ahali de *mahzarlar* göndermiştir. Bu kâğıtlarda özetle Osmanlı Devleti'ne itaat ve bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁹⁰

Eçmiyadzin Katogikosu Astuatsatur'un, İran tarafından dönmesinin ardından Osmanlı ordugâhına gelerek en az iki görüşme yaptığı kesindir. Silahşor, Katogikos'un dönüşü ve Serasker Paşa'yla görüşmesi tarihini, 16 Ağustos 1724 Çarşamba günü olarak vermektedir. “Üçkilise Papası halife tâbir olunur, mukaddemâ Şahzâde Tahmasb tarafına gitmişti” dedikten sonra onun, gelip Serasker Paşa'yla buluştuğu; “nice mükâlemeden sonra Şahzâde Tahmasb'ın mest olup ve gayretsiz ve gayr-i mekrûhât ile dünyadan bî-herberdir, bunun gibi ahvâlini tahrîr eder ve gider” demektedir.⁹¹ Bu ifadelerden Katogikos'un İran tarafının durumuyla ilgili edindiği izlenimleri, Serasker Paşa'ya naklettiği anlaşılmaktadır. Yine Silahşor'un günlüğüne göre 8 Temmuz'da kaleye tuğralı *emannâme-i hümayun* gönderilmiştir. Silahşor, kaleden Osmanlı ordugâhına gelen âyan ve ekâbir arasında Muhammed Mehdi Bey, Nâzır İmam Kulu Bey, Eşik Ağası, Muhammed Zaman Bey, Kürdler, Mirza Muhammed Rıza ve Abdülkerim Bey'in adlarını saymaktadır.⁹²

17 Ağustos'ta, daha önce Revan Hanı'ndan ve âyanından Şehzâde Tahmasb tarafına imdad için kâğıt ile gönderdikleri Seyfi Kulu Bey, dışarıdan kale içine kâğıt göndermiş, kendisi içeri girmemiştir. Bu kâğıtta yazılanlara uygun şekilde, “Seyfi Kulu Bey ve gerek Üçkilise Halifesi” metris tarafından kaledekilere şöyle seslenmişlerdir: “Ne zahmet çekersiz; Şah'dan ve gayriden sizlere imdad ve îânet yoktur, bu halkı nâ-hakk yere ne telef edersiz; Âl-i Osman Pâdişâhı ocağına düşmeden gayri sizlere çâre yoktur.” Silahşor'un nakline göre kaledekiler bu sözlere asla kulak

88 Abraham of Erevan, *History of the Wars*, 22.

89 *Jambr*, 381.

90 BOA, A.DVN, 960/75-1.

91 *Silahşor Kemâni Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*, 54-55.

92 *Silahşor Kemâni Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*, 47-49.

asmadıkları gibi, onlara top ve tüfekte karşılık vermişlerdir.⁹³ Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Erivanlı Abraham kroniğinde, yer yer kurgulanmış intibai veren ve Katogikos Astuatsatur'un rolünü öne çıkaran bir anlatım vardır. Katogikos'un Karbi'ye dönmesinin ardından, Serasker Paşa'nın davetiyle ordugâha gitmiştir. Üç gün boyunca burada kaldığı, Paşa'nın, şehir ele geçirildiği halde kalede direnenler yüzünden barışın sağlanamadığını söylediği; buna karşılık Katogikos'un, "biraz sabredin, yarın gidip onlarla konuşacağım ve teslim olmanın gerekliliğini anlatacağım ve onlar da kaleyi teslim edecekler" dediğini yazmaktadır. Ertesi gün ordugâhtan ayrılan Katogikos, Revan Kalesi önüne varmış, kale kapısını açmamışlar, kalede direnenlere, "Şah'tan yardım umudu yok, düşünmeli ve kendi çıkarlarınız için en iyi olana karar vermelisiniz." demiştir. Tafsilatı verilen görüşmelerin hülasası, Şah'tan yardım umudunun olmadığı ve Revan Kalesi'ni teslimden başka çarelerinin bulunmadığını bildirmesidir.⁹⁴ Nitekim bütün bu müzakerelerin sonunda kaledekiler, savunma imkanlarının kalmadığını anlayacaklar ve Revan Kalesi'nin kapısını, 3 Ekim 1724 Salı günü açacaklardır. Bir gün sonra kalenin anahtarları da teslim edilecektir. Silahşor'a göre, "cümleye vekil" olarak kaleyi teslim edenler Şeyhülislâm Hüseyin Efendi, Mecnun Bey-oğlu, Muhammed Mehdi Bey, Muhammed Zaman Bey ve Kâsibler Ağası'dır. Kalenin anahtarını Serasker Paşa'ya Muhammed Kasım Bey teslim etmiştir.⁹⁵ Abraham ise kalenin tesliminde Katogikos'un rolünü öne çıkarmakta, kapıların açılmasından sonra kaleye 3.000 Osmanlı askeriyile ilk defa onun girdiğini söylemekte, hatta Revan Hanı'nı Serasker Paşa'nın huzuruna da onun çıkardığını iddia etmektedir.⁹⁶ Her halükârda Eçmiyadzin ruhbanının, kalenin tesliminde rollerinin olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul Ermeni Patriği IX. Hovhannes, daha sonra Divân-ı Hümâyün'a sunduğu bir arzuhâlde, Eçmiyadzin Manastırı ruhbanının savaştaki rolü hakkında, "asâkir-i İslâma sadâkat ve istikâmet ile nice nice hizmetlerine bezl-i makdur ve sadâketleri zâhir olmuştur" diyecektir.⁹⁷

Olay örgüsünde görülen ufak farklılıklara rağmen şurası kesindir ki, Eçmiyadzin Katogikosu Astuatsatur ve Revan'daki Ermeni cemaatinin ileri gelenleri, şehrin Osmanlılar tarafından kuşatılması ve fethi sürecine öyle veya böyle dahil olmuşlar ve bir tercih yapmak zorunda kalmışlardır. Onların, Osmanlı Devleti'ne teslim olma tercihlerinin, bir yönüyle pragmatik bir karar olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan bu tercihte, Rusya nüfuzundaki Ermeni ruhanî merkezleriyle aralarında, uzun yıllardan beri süregelen husumetin tesirine vurgu yapmak da yanlış olmasa gerektir. Öyle ki, teslim zorlanan Revan Kalesi'nde umutsuzluk hâkim olduğu sırada, 4 Eylül 1724'te Katogikos Astuatsatur, Aghuank Katogikosu Esayi'ye çok ilginç bir mektup göndermiştir. Astuatsatur'un, mevcut reel siyasi/askerî durumu çok iyi kavradığını apaçık göstergesi olan bu dikkat çekici mektup aynen şöyledir:

93 *Silahşor Kemâni Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*, 55.

94 Revan Kalesi'nin teslimi sürecinde Eçmiyadzin Katogikosu Astuatsatur'un rolü hakkında bk. Abraham of Erevan, *History of the Wars*, 32-34.

95 *Silahşor Kemâni Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*, 67.

96 Abraham of Erevan, *History of the Wars*, 34.

97 BOA, A.DVN, 1141/51.

“Kardeşim Esayi, Aghuank Katogikosu,

Ulağımız, satırlarınızı teslim etti. Size, buradaki koşullar hakkında zaten yazmıştım. Türk Sultanı Koflan, Tiven ve Erivan’ı aldı. İşgal etmedikleri yer kalmadı. Benim tavsiyem, yüzbaşılardan birkaçını bu bölgedeki kuvvetlerin komutanı olan Türk paşasına hediyelerle göndermenizdir. Tanrı, Türk paşasına uzun ömürler bahşetsin, çünkü kendisine sunulan her şeyi büyük bir lütufla kabul etti. Hayatları başışlanır ve onun koruması altına alınırlar. Bir an önce elçilerinizi gönderin ve Türk birliklerinin bölgenize girişini durdurun. Bir kez geldiklerinde, mülkü yok edecekler ve rehinelere alacaklardır. Biz Hristiyanlara çok iyi davrandılar ve siz de tavsiyemi dikkate alıp, ona göre hareket etmelisiniz.”⁹⁸

Kafkaslardaki Rus yayılmacı planına baştan beri angaje olan Katogikos Esayi’nin, kadim hasmı Astuatsatur’un bu tavsiyesine kulak vermesi olası değildi. Nitekim o, ölümüne kadar plana sadık kalacaktır. 1724’ün sıkıntılı sonbaharında ise, müttefik arayışındadır. Hatta, müzmin muhalifi Katogikos Nerses’e bile mektup yazarak, onaylaması için bir belge yollamıştır. Ancak Nerses’in tedirginliği de had safhadadır. Eylül-Ekim 1724 tarihli mektubunda Esayi’ye, şunları yazacaktır: “Belge bize gösterilmedi ve bu nedenle mühürlemedik. Bunun nedeni ise, yedi başlı engereğın Ermenistan’a gelmiş olması ve kuyruğının bizim topraklarımıza değmesidir. Korkuyoruz, çünkü niyetimizi öğrenirlerse bize ne yapacaklarını biliyoruz. Yalvarırım, Rus Çarı ile yazışmalarımızı kendi yüzbaşılardan bile gizli tutunuz.”⁹⁹ 18 Ekim 1724’te Karabağ melikleri ve katogikosları (Esayi ve Nerses), Çar Petro’ya umutsuzca, “isteklerimizle önünüzde eğildik ama Majestelerinden herhangi bir cevap alamadık” diye yazacaklardır. Buna karşılık, Karabağ taraflarını taksim antlaşmasıyla Osmanlı Devleti kontrolüne bırakan Petro, buradaki Ermenilere yeni bir plan önermiştir. 10 Kasım 1724 tarihli resmî emirle duyurulan bu plana göre, buradaki Ermenilerin, şayet isterlerse Hazar Denizi boyunca Rusya’nın hâkimiyetindeki topraklara göçlerine izin verilecektir.¹⁰⁰ Ancak Karabağ Ermenileri, yerlerini terk etmek istemediklerinden bu plan sözde kalacaktır.

IV. İstanbul Patriği’nin Fırsatçılığı ve Eçmiyadzin’de Yeni Statüko

Uzun süren kuşatma esnasında, savaşın doğası gereği birçok Ermeni hayatını kaybetmiş olsa da Revan’ın fethi sürece, bölgedeki Ermeni ruhbanı ve cemaati açısından nispeten sıkıntısız atlatılmış gibi görünüyordu. Fethi takip eden aylarda Revan’daki Ermeni tâcirler, Osmanlı Devleti’ne bağlılık bildirirlerken, Eçmiyadzin Katogikosluğu’nun önceliği, Kutsal Makamın vergiden *muaf* mülklerinin dökümünü yapmak ve yeni *muafiyet fermanı* almaktır.

Revan’ın fethini takip eden günlerde, Acem Ermeni tüccarından kırk-elli kadarı Divân-ı Hümâyün’a *arzuhal* sunarak itaatlerini bildirmişlerdir. Öncelikle “ol mahallerde sâkin ve mütemekkin Ermeni reâyâsı asâkir-i İslâm vardıkda bir türlü muhâlefet etmeyip istîman ve itâat” ettiklerini hatırlatmışlardır. Buna rağmen Osmanlı askerî tâifesinden bazılarının, bunların

98 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 132, 125.

99 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 133, 125-126.

100 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 134-135, 126-127.

bazı köylerini vurarak mallarını gasp, kadın ve çocuklarını ise esir aldıklarından şikâyetçi olmuşlardır. Şer'î hukuka göre bunların durumu Şeyhülislâm Abdullah Efendi'ye sorulmuştur. Şeyhülislâm, her ne kadar mallarının *ganimet* olarak alınması, kadın ve çocuklarınınsa esir edilmesi şer'an câiz olsa da *cizye* ve *haraç*ları alınmak şartıyla bunların bağışlanması yetkisinin, Pâdişâh'ın inisiyatifinde olacağı yönünde görüş bildirmiştir. Buna göre durum Sultan III. Ahmed'e arz ve *telhis* edildiğinde, memleketin ancak *raiyyet* ile mâmur olacağında şüphe bulunmadığı, sefer için hazineden bu kadar masraf yapılmışken, fethedilen memleketlerin halkının esir edilmek suretiyle insansız bırakılmasının münasip olmayacağı gibi gerekçelerle, Revan taraflarındaki Ermenilerin can ve malları bağışlanmıştır. Bu hususta bölgedeki vüzerâ, beylerbeyi, sancakbeyi ve kadınlara Aralık 1724'te gereği gibi emir yazılmıştır.¹⁰¹

Eçmiyadzin'deki ruhbanın öncelikle meselesi ise, katogikosluğa ait menkul ve gayrimenkuller için vergi muafiyetini sağlamaktır. Bu maksatla Katogikos Astuatsatur, Revan'a muhafız tayin edilen Receb Paşa'ya müracaat etmiştir. Paşa'nın emriyle yerel mahkemece, Eçmiyadzin Kutsal Makamı'nın bütün mallarını ihtiva eden bir *defter* hazırlanmıştır. Dinî merciler tarafından da onaylanan bu defterde öncelikle, Kutsal Papalığın mülkü olan köyler (Vagharshapat, Mastara, Oshakan, Frankanots ve Kirashlu) listelenmişti. Ardından, vergiden *muaf* gayrimenkuller şöyle sıralanmıştır: Vagharshapat köyünde çalışır vaziyette altı değirmen, iki harap değirmen, bir harman değirmeni, iki yağ presi, yirmi dokuz ekilebilir tarla, üç samanlık ve üç üzüm bağı; Oshakan köyünde iki üzüm bağı ve bir harap bağı; Parakar köyünde iki üzüm bağı; Revan'da iki üzüm bağı ve iki değirmen; Kalar'da iki değirmen ve bir harman değirmeni. Üç değirmenin suyu, yani Revan'ın Sarvanlar köyü yakınlarında kalenin altında bulunan, Katogikos Nahapet tarafından Hrazdan Nehri'nden saptırılan Dalma adlı büyük sulama kanalı ve 600 koyun. Ayrıca Eçmiyadzin Manastırı ruhbanının vergiden *muaf* oldukları da belirtilmiştir. Halifelerin (katogikos) kontrolü altında bulunup, her türlü vergi ve harçtan muaf manastırlar ise şunlardır: Aziz Hripsime Shoghakat, Gayane, Dzoragyugh köyündeki manastır ve Revan'daki Aziz Anania. Buna karşılık halifenin (katogikos), Osmanlı hazinesine yılda sadece 6.800 *staks* ödemek zorunda oldukları da belirtilmiştir.¹⁰² Katogikos Astuatsatur'un arzuhâline karşılık olarak, Eçmiyadzin'in muaf statüsünü teyit eden 1138 H. (1725 M.) tarihli bir ferman daha vardır. Burada da muafiyet kalemleri ve şartları şöyle sıralanmıştır: İçinde iki saban, 500 koyun, iki harman değirmeni, iki yağ presi, bütün değirmenler ve Kutsal Makamın tüm üzüm bağları, miktarlarına bakılmaksızın *muaf* ilan edilmiştir. Bütün kardeşlik üyeleri de *keza haraç* ve *ispençe* vergisi ödemekten muafırlar. Kutsal Papalığa ilaveten, dört manastır da tüm vergilerden muafırlar. Mirasçısı olmayan ölmüş kişilerin mülkleri Kutsal Papalığa aittir. Buna karşılık Kutsal Papalık, geçmişte olduğu gibi hazineye yılda 350 *kuruş* ödeyecektir. Şeriat mahkemesi tarafından mühürlü bu ferman üç nüsha halinde muhafaza edilmektedir.¹⁰³

101 BOA, A.DVN, 1096/98.

102 Hicrî 1137 (1724 M.) tarihli bu belgenin haricinde, aynı konu hakkında dokuz belge daha olduğu ifade edilmektedir. (*Jambr*, 240). *Stak*: Aslen bir gümüş para, fakat daha sonra *para*'nın 1/3'ü veya *kuruş*'un 1/12'si veya *dinar*'ın 1/6'sı değerinde küçük Türk paraları. *Pogh* ve *pul* da denilmektedir (*Jambr*, 476).

103 *Jambr*, 381.

Revan'daki ruhban ve Ermeni toplumu açısından, işler yoluna koyulmuş gibi görünüyordu. Üstelik, Rusların ihtiraslı Çarı Büyük Petro'nun 8 Şubat 1725 tarihinde ölümü, Kafkaslardaki politik dengeyi etkileyecek bir olaydı. Zira onun yerine geçen karısı Çarıçe I. Katerina'nın önceliği, batıdaki gelişmeler olacaktır. Muhtemelen 1725 yılının sonlarında, Katogikos Astuatsatur da hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁴ Onun ölümü, Eçmiyadzin Kutsal Makamı için beklenmedik ilginç gelişmelere kapı aralayacaktır. Gandzasar Katogikosu Esayi'nin derin hayal kırıklığı ise, ömrünün sonlarına doğru adeta bir melankoliye dönüşecektir. 10 Mart 1725 tarihli mektubunda Çar Büyük Petro'ya, "Majestelerinin yardımını bekleyeli üç yıl oldu, kimsesiz kaldık" diye serzenişte bulunuyordu.¹⁰⁵ Oysa Çar Petro, çoktan hayata gözlerini yummuştu. Çarıçe I. Katerina her ne kadar Ermeni Katogikoslar Esayi ve Nerses'e umut vadetse de Esayi'nin, Prens Golitsyn'e yazdığı 25 Mart 1726 tarihli mektuba, yine derin hayal kırıklığı hakimdi.¹⁰⁶ Nihayet bir müddet sonra Gandzasar Katogikosu Esayi'nin ölümü, Kafkas Ermeni cemaatinde oyunun yeniden kurulacağı anlamına geliyordu. Gandzasar makamına, müteveffa Esayi'nin amansız rakibi ve hasmı, aforozlu Nerses, bir şekilde gelip oturmuş, "Kafkas Ablaniası'nın değişken ve sert mizaçlı halkı da onu düşünmeden kabul etmiştir."¹⁰⁷ Eçmiyadzin'de ise işler bambaşka bir vecheye bürünecektir.

Katogikos Astuatsatur'un ölümü, İstanbul'daki becerikli Patrik IX. Hovhannes ve Ermeni cemaatine, Eçmiyadzin Kutsal Makamına el koymak için bir fırsat olarak görülmüş olmalıdır. Nitekim kısa süre sonra bunlar, yeni katogikos seçimi için hemen harekete geçmişlerdir. "İstanbul'da sâkin zimmî Ermeni tâifesi" tarafından, (arzuhâldeki imza "Ermeni fukarâsından zimmî kulunuz" şeklindedir), Divân-ı Hümâyun'a müşterek bir *arzuhal* sunulmuştur. Burada, Ermeni cemaatinin talepleri özetle şöyle sıralanmıştır: Fethi nasip olan Revan'ın yakınında bulunan, "âyinimiz üzere ziyaretgâhımız olan" Üçkilise Manastırı'nın Katogikosu Astuatsatur hayatını kaybetmiştir. Seferler dolayısıyla o tarafın ahvali mâlumdur. Aslında o tarafta Acem ruhbanlarının artık oturması münasip olmadığı halde, ruhbandan münasip ve müstahak olmayan bazılarının paşalara varıp, katogikosluğun kendilerine verilmesini arz ettirmeleri muhtemeldir. Ricamız şudur ki, bu gibi arz gelmesi halinde, fukaraya merhameten makama oturmasına izin verilmeyip, bu taraftan Ermeni milletinin, ruhbanımızın ve patriğimizin münasip göreceği kimseye verilmesidir. Ermeni cemaatinin bu talebi, Osmanlı Devleti tarafından uygun bulunmuş ve bu

104 Ermeni kaynakları, Katogikos Hemedanlı Astuatsatur için genellikle müspet görüşler serdediler. *Jambr*'da onun hakkında şu bilgiler verilmektedir: "Uysal bir adamdı, ilham verici, özverili, inancında gayretli, iri yapılı ve gözleri yaşlıydı. Katogikosluğu sırasında Kutsal Papalık ve cemaat için pek çok iyilik yaptı. Safevî Şahlığı çöktüğü ve Pers ülkesi Afganlar tarafından işgal edildiği için, çok fazla sıkıntı ve eziyet çekti. Eçmiyadzin Katedrali'nin içini süsledi. İsa'nın iniş yerini mermerden yeniden yaptırdı, çevresine dört mermer sütun yerleştirdi ve altın varakla rengarenk süsledi. Ana sunağı da mermerle değiştirdi. Katedralin tüm iç duvarlarını beyaza boyattı ve desenle kaplattı. Vagharshapat'ın kuzeyindeki Molla Dursun köyü yakınlarında Karakit denilen yerde, büyük bir su kemeri yaptırdığı rivayet edilir. Ayrıca Kutsal Papalığın yararına olacak idarî ve yargısal *raqamlar* elde etti. 1725'te öldü ve Surp Hripsime Manastırı'nın avlusunun sağ yanına defnedildi." (*Jambr*, 98-99).

105 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 139, 129.

106 *Armenians and Russia (1626-1796)*, Belge nr. 148, 150, 135-137.

107 *Jambr*, 176.

hususta İstanbul ve Tevâbii Ermeniyarı Patriği Hovhannes'e hitaben 4 Aralık 1725 tarihinde *hüküm* yazılmıştır.¹⁰⁸

Fark edileceği üzere İstanbul Ermeni Patriği ve cemaatin ileri gelenlerinin, Eçmiyadzin Katogikosluğu seçimine müdahalesi ve inisiyatif almalarına, Revan'ın Osmanlı hâkimiyetine girmiş olması gerekçe gösterilmiştir. Buralar Safevî egemenliğinden çıktığına göre, o makamda bundan sonra Acem ruhbanından birinin oturması da münasip değildir. Ancak henüz bir isim önerilmemiş, sadece Revan tarafından aceleyle bir katogikos adayı teklifinin önüne geçilmiştir. Çok geçmeden, adayları da belli olmuştur. Ermeni cemaatinin ileri gelenleri ittifakla, sâbık Ankara Ermeni Marhasası Zeytunlu Rahip Karapet'i, Eçmiyadzin Katogikosluğu'na seçmişlerdir.¹⁰⁹ Bu seçim Osmanlı hükümeti tarafından onaylanarak, *tayin beratı* verilmiştir. Yeni tayin edilen ruhaninin, görevi hangi şartlarda teslim alacağı, eskiden beri süregelen âdetler muvacehesinde beratta belirtilirdi. Tayine ait arşiv kaydında bu durum, "mu'tâd-ı kadim ve olageldiği vech üzere" şeklinde ifade edilmektedir. Rahip Karapet'in katogikos seçilmesinin ardından İstanbul Patriği IX. Hovhannes, Osmanlı Devleti tarafından verilecek tayin beratında açıkça belirtilmesi gereken hususlara dair Divân-ı Hümâyün'a bir *arz* sunmuştur. Burada, Eçmiyadzin Katogikosu Karapet'in göreve tayin şartları şöyle sıralanmaktadır:

"Hâlâ bi-avnillahi-te'âlâ feth ve tesyiri müyesser olan bilâd-ı Acem'de Revan kurbunda vâki' Üçkilise dimekle ma'ruf Eçmiyadzin nâm manastır ve tevâbi'i katogikosluğu için mahall-i mezbur yeni açılmış vilâyet olup bazı umur u hususlarına müdâhale ile ruhban fukarâsı rencide ve mahzun buyurulmamak için kadîmü'l-eyyamdan berü olagelen nizamlarının temşiyet ve te'bidi için işbu kâimede zikrolunan şürutlar dahi katogikosluk beratında sarâhaten zikrolunmağa muhtac ve ruhban fukarâsı iltimas ve niyaz etmeleriyle hallerine merhameten ancak bilâd-ı Acem'de kadîmü'l-eyyamdan berü katogikosluk-ı mezbûre tâbi' olan yerlerde vâki' Ermeni ruhbanlarının ve papaslarının azl u nasbı ve zabt u rabtı ve hilâf-ı âyin vaz'-ı hareket iden Ermeni tâifesinin âyiniz üzere iktizâ iden te'dibi mu'tâd-ı kadim ve olageldiği vech üzere mesfurun yedinde olup ehl-i örf tarafından ve âhardan müdâhale olunmayup ve mesfurun âyiniz üzere mühürlü kâğıdı ve temessükü olmadıkça kadime ve olagelene mugâyir bilâd-ı mezbûrede katogikosluğuna tâbi' yerlerde bir ferde marhasalık ve ruhbanıyyetin zabt etdirilmeyüp ve râhib-i mesfur kadimden olageldiği üzere mürûr u 'ubur eylediği mahallerde ve eyyâm-ı meksinde yanında olan iki nefer yasakçılara ve hizmet-kârlarına ve bindiği bargirlerine ve önünde mu'tâd-ı kadim üzere asa götürülmesine müdâhale olunmayup ve mu'tâd-ı kadim ve âyiniz üzere senede bir defa haçı suya bıraktığımız vakitte kilisede isti'mal olunan libas ve kisveleri ile taşra suya gidüp gelmelerine ve etrâf u eknafdan gelüp ve giden ziyâretçilerimize ve ruhban fukarâsının ve huddamların kifâf-ı nefleri için olan zâd ü zahîre ve me'kûlât [u] meşrûbatlarına ve üç senede bir defa âyiniz muktezâsınca mahall-i mezburdan ihrâcî lâzım gelen balsan (balsam) yağını ihrac eylediğine

108 Ermeni cemaatinin müşterek *arzuhalî* ve Patrik Hovhannes'e hitaben yazılan *hüküm* sureti: BOA, A.DVN, 1144/3-5. Diğer bir sureti: BOA, KK.d, 2542-8, 8b-9a.

109 Eçmiyadzin Katogikosu Karapet hakkında, *Jambr*'da şu kısa bilgi verilmektedir: "Yaşlı bir adamdı ve kısa süre yaşadı. Zaman, Nerses hakkında bir şey yapmaya elverişli değildi. 1729'da öldü." (*Jambr*, 177). Burada zikredilen kişi, Gandzasar Katogikosu Esayi'nin halefi Katogikos Nerses'tir ve eskiden beri Eçmiyadzin'le aralarında husumet vardır.

ve gerek bilâd-ı Acem'de ve gerek Memâlik-i Mahrûse'de olan Ermeni tâifesine ber-mu'tâd-ı kadim ve âyinimiz üzere yağ-ı mezburi tevzi' için tarafından irsal eylediği vekillerine ve âdemlerine ehl-i örf tarafından ve âhardan bir ferd dahl u taarruz etdirilmeyüp vâkî' olan umûr u hususlarında himâyet ü sıyânet olunup ve mu'tâd-ı kadim ve âyinimiz muktezâsınca katogikosluk-ı mezbur biri mürd olmadıkça yeri âhara verilmemek şûrutuna dahi mürâat olunmak üzere işbu zikrolunan şûrutlar dahi kadîmî şûrutlarına ilhak ve mahalline kayd olunup ve hâlâ katogikos nasb ve tevcih olunan Karabed Râhibin yedine verilecek berat-ı âlîşana dahi idhal ve ruhban fukarâsını minvâl-ı meşruh üzere kadîmî ahval ve nizamlarına müsâade buyurulmak ile mesrur buyurulmak bâbında bâkî emr ü ferman devletlü saâdetlü Sultânım hazretlerindir."¹¹⁰

İstanbul Ermeni Patriği Hovhannes'in bu arzuhâlinde, dikkati çeken en önemli husus, "kadîmî" (eskiden beri olagelen) uygulamalara defalarca atıfta bulunulmasıdır. Eçmiyadzin'e bağlı kiliselere *marhasa* ve ruhban tayini yetkisinin, katogikosluğun inhisarında olduğu hatırlatılmaktadır. Eçmiyadzin katogikosları ve Osmanlı siyasi otoritesi açısından bağlayıcı olan şartlar ise, şu şekilde sıralanmıştır: Katogikosun seyahati sırasında yanında, iki *yasakçı* ve *hizmetkârı* bulunurdu. Yolculuğunda *beygire* binmesine ve önünde *asa* götürülmesine mâni olunmayacaktır. Eskiden beri süregelen âyinlerine göre, senede bir defa icra edilen *suya haç bırakma* merasimine, kilisede giydikleri kıyafetlerle katılmalarına izin verilecektir. Çevreden gelip giden ziyaretçilere, ruhban ve hizmetçilere ihtiyaçları kadar yiyecek ve içecek temin edebileceklerdir. Âyinleri muktezâsınca üç senede bir, Eçmiyadzin'de *kutsal yağ* hazırlanarak gerek Acem memleketlerine gerekse Osmanlı ülkesindeki Ermenilere, vekilleri vasıtasıyla dağıtılmasına, *ehl-i örf* denilen mahallî idarecilerce müdahale ve mâni olunmayacaktır. Keza yerleşik uygulamaya göre, bir katogikos ölmedikçe, görevden alınarak yerine başka birisi tayin edilemeyecektir.

Zeytunlu Karapet'in katogikosluğa seçimi ve ataması, daha sonra Eçmiyadzin Manastırı ruhbanından bazılarınca ağır biçimde eleştirilecektir. *Jambr*'ın müellifi Katogikos Erevanlı Simeon, bu konuda hedefine İstanbul Patriği Bitlisli Vardapet Hovhannes'i alarak, hakkında zehir-zembek cümleler kuracak ve onu, "kurnaz, dedikoducu, sinsî ve ikiyüzlü" olmakla itham edecektir. Ayrıca Patrik Hovhannes'in bu konuda inisiyatif almasını, bir fırsatçılık olarak yorumlayacaktır. Asıl vurguladığı husus ise, Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun eskiden beri hakkı olan, Şah ve Sultan'a doğrudan dilekçe (*arzuhâl*) sunma ayrıcalığının, Patrik Hovhannes tarafından kendisi için "gasp edildiği" hususudur. Bu meselenin, bundan sonra iki ruhanî merkez arasında uzun yıllar sorun olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.¹¹¹

Araştırmamızı, Eçmiyadzin Kutsal Makamının yeni sahibi Katogikos Karapet'in, Revan'a gidış hazırlıkları ve öncesindeki faaliyetlerine dair, dönemin arşiv kaynaklarındaki bazı bilgileri de özetleyerek tamamlayabiliriz. Her şeyden önce Katogikos Karapet, Eçmiyadzin ruhbanı ve cemaati için, "hariçten" biriydi. *Jambr*'da bu durum, "bizim Kutsal Makamımızla ilgili kural

110 BOA, D.PSK, 6/106.

111 *Jambr*, 373-374.

ve düzenlemelere tamamen yabancıydı, ayrıca yaşlı ve saf kalpliydi” diye ifade edilmektedir.¹¹² Yeni bir katogikos göreve başladığında, Revan’da yapılması geren acil işler vardır. Bunların neler olduğunu Patrik Hovhannes, Divân-ı Hümâyün’a sunduğu *arzuhâlde* şöyle belirtmektedir: “Mu‘tâd-ı kadim ve berat-ı âlişan şürutu mücebince... mürd olan katogikos ve karabaş ve keşiş ve papas ve karapet tâbir olunur keşişe avratların ve sâir huddâm-ı manastırın cüz’î ve küllî metrûkâtları”, yeni tayin edilen katogikos tarafından zapt edilmesi gerekmektedir. Oysa Katogikos Karapet’in İstanbul’daki işlerini tamamlaması, ayrıca Trakya ve Anadolu’da bazı yerleri ziyaret için biraz vakte ihtiyacı vardır. Bu durumda Revan tarafına, Eçmiyadzin Manastırı’nı teslim almak üzere, Simeon adlı rahibi *vekil* olarak göndermeye karar vermiştir. Rahip Simeon, Katagigos Karapet’in tam vekili sıfatıyla Eçmiyadzin’e gideceğinden, cemaatin hem idarî hem de dinî işlerini yerine getirmesi hususunda, Osmanlı hükümeti nezdindeki gerekli resmî formaliteler, İstanbul Patriği’nin arzuhâllerıyla tamamlanmıştır. Bu meyanda Rahip Simeon ve maiyetindeki adamların, İstanbul’dan Revan’a varıncaya kadarki yolculukları esnasında rahatsız edilmemeleri hususunda, 14 Mart 1726 tarihinde gerekli emirler yazılmıştır.¹¹³

Katogikos tayin *berat*nın bir sureti kendisine teslim edilen Rahip Simeon’un yapacağı öncelikli işlerin başında, Eçmiyadzin Manastırı’na ait menkul ve gayrimenkullerin sayımını yaparak teslim almak geliyordu. Manastıra emlak, arazi, bağ, bahçe, tarla, değirmenler ve hayvanlardan sağlanan gelir karşılığında, Revan Hazinesi’ne senelik 350 kuruş (42.000 akçe) ödemeleri gerekiyordu. Başkaca vergi talep edilmemesi hususunda bunlara, *muâfiyet emri* veriliyordu. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi muâfiyet meselesi, Revan Hanları ve Acem vaktinden beri devam eden bir uygulamaydı. Revan’ın Osmanlı hâkimiyetine girmesi ve Katogikos Karapet’in tayini üzerine, İstanbul Patriği IX. Hovhannes bir *arzuhâl*le, manastırın sahip olduğu tüm malların yeniden sayım-dökümünün yapılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Ekim 1725 tarihinde, Revan Muhafızı Vezir Hacı Receb Paşa’ya, Revan kadısına ve defterdarına hitaben emir yazılmıştır.¹¹⁴ Katogikos vekili Rahip Simeon’un, Eçmiyadzin’deki işlerinden bir diğeri ise Ermeni cemaatine dağıtılacak *kutsal yağın* hazırlanması ve dağıtımını görevidir. Ayrıca Eçmiyadzin Manastırı için sadaka toplanması sırasında kolaylık gösterilmesi hususunda da ona gerekli resmî belgeler verilmiştir.¹¹⁵

Eçmiyadzin Katogikos Karapet’in İstanbul’dan Revan’a yolcuğunu organize etmek işini de İstanbul Patriği IX. Hovhannes üstlenmiştir. Divân-ı Hümâyün’a sunduğu bir *arzuhâlde*, Revan’a gitmeye hazırlanan Katogikos Karapet’in, yolculuğu esnasında alacak iddiası ve diğer bahaneyle tacizine mâni olunması için, yol üzerindeki kadılara, mollalara, Revan muhafızı ve mollasına hitaben emir yazılmasını talep etmiştir. Talebi uygun bulunduğu gibi, yolculuğu

112 *Jambr*, 373-374.

113 Rahip Simeon’un Eçmiyadzin Manastırı’na katogikos vekili tayin edildiğine dair İstanbul Ermeni Patriği IX. Hovhannes’in Divân-ı Hümâyün’a sunduğu *arzuhâl* ile bu hususta Revan muhafızı paşaya ve kadısına yazılan *hüküm* sureti: BOA, A.DVN, 1074/62, 1118/87; BOA, KK.d, 2542-8, 10b.

114 BOA, A.DVN, 1141/51.

115 Bu hususta İstanbul Patriği IX. Hovhannes’in *arzuhâli* ve *buyuruldu*: BOA, C.ADL, 43/2586. Keza bu konuda Revan muhafızı ve diğer görevlilere hitaben *hüküm* sureti: BOA, KK.d, 2542-8, 10b-11a.

sırasında 3.000 akçeden fazla, Revan'a vardiktan sonra ise 200 kuruştan fazla alacak iddiasında bulunanların davalarının İstanbul'da görülmesi de emredilmiştir.¹¹⁶ Katogikos Karapet ise, görev mahalline gitmeden önce, cemaat için kutsal kabul edilen bazı yerleri ziyaret etmiştir. İstanbul Patriği'nin bir *arzuahâl*inde, onun, önce Tekirdağ'da "muteber ziyaretgâhları" olan mahalle varıp ziyaret edeceği, ardından Bursa tarafına geçip, buradan Revan'a doğru yola çıkacağı haber verilmektedir. Buna göre seyahat edeceği mahallerde yanında olan adamlarına, libaslarına, eşya ve hayvanlarına, câri fiyatlar üzerinden paralarıyla alacakları yiyecek ve içeceklerine müdahale edilmemesi hususlarını muhtevi *yol emri* talep etmiş ve bu minvalde *buyuruldu* sadır olmuştur.¹¹⁷

Sonuç

18. yüzyılın ilk çeyreği, Kafkaslardaki Ermeni cemaati ve toplumunu derinden etkileyen olayların yaşandığı ilginç bir zaman dilimidir. Muhtasar bir makalede, bu olayların bütün veçhesinin anlatılması mümkün değildir. Nitekim bizim yapmayı denediğimiz, esas itibariyle genel bir perspektif sunmaktan ibaretti. Dolayısıyla, ulaştığımız sonuçları da şu şekilde hülasa edebiliriz: Ermeni ruhanî merkezleri (katogikosluk ve patriklikler) hakkındaki araştırmalarda, Revan'daki Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun, cemaat açısından "En Yüce Makam" olduğu kabul edilmektedir. Esasında Eçmiyadzin'in bu statüsüne, cemaatin diğer dinî merkezlerince herhangi bir itiraz da olmamıştır. Kafkaslardaki iki ruhanî merkez olan Eçmiyadzin ile Gandzasar katogikoslukları arasında, 18. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan çekişmelerin, zamanla dozu gittikçe artarak husumete dönüşmesi, siyasî konjonktür ve daha ziyade ekonomik şartların sonucudur.

Bu tarihlerde Kafkas Ermeni toplumu ve cemaatini, dolayısıyla da Eçmiyadzin Kutsal Makamını radikal biçimde etkileyen, birbiriyle irtibatlı birkaç gelişme vardır. Bunlardan ilki, Ermeni bağımsızlık fikrinin öncülerinden Israel Ori'nin, 1699'da Karabağ'a dönerek çalışmalarına başlamasıdır. Arkasına Rusya'nın tam desteğini alan Ori, birlik misyonunu gerçekleştirebilmek için, bölgedeki ruhanî merkezlerin de kapısını çalmıştır. Hem coğrafi hem de fikrî yönden Rusya'ya yakın konumdaki Gandzasar Katogikosluğu, ayrılıkçı Ermeni hareketine, dolayısıyla Ori'nin misyonuna tam destek vermiştir. Buna karşılık Safevî nüfuzunun daha baskın olduğu Eçmiyadzin Katogikosluğu, söz konusu harekete mesafeli ve çekingen bir tutum takınmıştır. Zamanla başka etkenlerin de dahil olacağı bu durum, iki ruhanî merkez arasındaki gerilimi tedricen arttıracak, hatta düşmanlığa kadar götürecektir.

Hiç şüphe yok ki Kafkaslarda statükoyu paramparça eden diğer bir husus, Afganların isyanıyla sarsılan Safevîler'in inkıraz sürecine girmesidir. Karabağ ve Gence Ermenilerinin ısrarlı çağrılılarıyla motive olan Çar Petro'nun, büyük bir orduyla 1722'de Kafkaslara yürümesi, buna karşılık Osmanlı Devleti'nin birden fazla cephede askerî harekâta başlaması, hep bu

116 BOA, A.DVN, 1015/93.

117 BOA, A.DVN, 1187/5.

inkıraz sürecinin kaotik atmosferinde cereyan etmiş gelişmelerdir. Nihayet 1724'te, Safevî hâkimiyetindeki Kafkas topraklarının Osmanlı ile Rusya arasında paylaşılması, hemen akabinde Ekim 1724 başında Revan'ın Osmanlılarca fethi, kurulan yeni düzenin temel yapıtaşları olmuştur. Bu durumda, Rusya tarafından terk edilen Kafkas Albaniası'ndaki Ermeni toplumunun, derin hayal kırıklığına uğradığı muhakkaktır. Buna karşılık Eçmiyadzin Katogikosluğu, bütün bu radikal siyasi/askerî gelişmeler sürecinde, tam manasıyla pragmatik bir siyaset izlemiştir. Başlarda hem hukuken tebaası buldukları Safevîler hem de hatırı sayılır cemaat mensubunun yaşadığı Osmanlı Devleti'yle iyiniyete dayalı dengeli bir ilişki tesis etmişlerdir. Rus Çarlığı'na karşı tutumları ise daima mesafelidir. 1724 yazında Revan'ın Osmanlı ordusunca kuşatması başladığı sırada Safevî Şahı'nın yanında olan Katogikos Astuatsatur'un, bu devletin içine düştüğü feci duruma yakinen şahit olarak Eçmiyadzin'e dönmelerinden sonra, şehrin Osmanlılara tesliminden başka çare olmadığını düşünmesi ve bu hususta bizzat inisiyatif alması, Eçmiyadzin'deki ruhbanın, gelişmelere pragmatik yaklaşımının çarpıcı bir tezahürüdür. Katogikosluğun bu tavrına karşılık Osmanlı Devleti, Ermeni Kutsal Makamının önceden sahip olduğu bütün hakları (can ve mal güvencesi, vergiden muafiyet vs.) tanımıştır.

Bu çalkantılı döneme dair değinilmesi gereken son bir husus da Katogikos Astuatsatur'un ölümünden sonraki yeni durumla alakalıdır. Safevî hâkimiyeti müddetince Eçmiyadzin'e yeni katogikos seçimi, bölgedeki cemaatin ve toplumun ileri gelenleri tarafından yapılıyor ve Şah, seçilen katogikosu tasdik ediyordu. Oysa yeni durumda, Osmanlı merkezî idaresiyle arası iyi olan dönemin işbilir İstanbul Ermeni Patriği IX. Hovhannes inisiyatifi ele alarak, Zeytunlu Rahip Karapet'i katogikos seçirmiştir. Eçmiyadzin Katogikosluğu tarihinde radikal bir kırılma olan bu durum, sonraki tarihlerde, Revan'daki Ermeni ruhbanı tarafından zaman zaman sert biçimde tenkit edilecektir. Son olarak, bu yeni hiyerarşik yapılanmada İstanbul Patrikliği'nin dominant hale geldiğini, hatta bundan sonra Osmanlı hükümetiyle doğrudan yazışma hakkını kaybeden Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun, bu yönden, dinî hiyerarşide altında bulunan İstanbul Patrikliği'nin aracılığına mahkûm olduğunu da ilave etmeliyiz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d), 85.

Kamil Kepeci Defteri (KK.d), 2542-8.

Cevdet Adliye (C.ADL), 43/2586.

İbnülemin Dahiliye (İE.DH), 18/1641.

Bâb-ı Âsafî, Divân-ı Hümâyün Kalemi (A.DVN), 960/75-1, 1015/93, 1074/62, 1096/98, 1118/87, 1187/5, 1138/61, 1141/51, 1144/3-5.

Bâb-ı Defteri, Piskoposluk Kalemi (D.PSK), 4/109, 6/106, 8/96.

Neşredilmiş Arşiv Belgeleri

Armenians and Russia (1626-1796), A Documentary Record, Annotated Translation and Commentary by George A. Bournoutian. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2001.

Kat'oghikos Simeon of Erevan. *Jambr*, Introduction and Annotated Translation by George A. Bournoutian. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2009.

Persian Documents of Matenadaran, Degrees, Volume III (1652-1731), by K. P. Kostikyan. Yerevan: National Academy Sciences Republic of Armenia Institute of Oriental Studies, 2005.

Temel Kaynaklar

Abraham of Erevan. *History of the Wars, 1721-1738*, Annotated Translation from the Original Eighteenth-Century Texts with Introductory Notes by George A. Bournoutian, Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1999.

Çelebizâde İsmail Âsım Efendi. *Târih-i Çelebizâde*, Cilt: III, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer. İstanbul: Klasik, 2013.

Ermya Çelebi Kömürçiyân. *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme: Hrand D. Andreasyan, Hazırlayan: Kevork Pamukçiyân. İstanbul: Eren Yayınları, 1988.

Esayi Hasan Jalaleants (Kat'oghikos of the Armenian Holy See of Gandzasar). *A Brief History of the Aghuank Region (Patmuñiwn Hamaröt Aghuanits Erkri), A History of Karabagh and Ganje from 1702-1723*, Introduction and Annotated Translation by George A. Bournoutian. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, Inc., 2009.

Araştırma Eserleri ve İncelemeler

Aktepe, Münir. *1720-1724 Osmanlı-İran Münâsebetleri ve Silahşor Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

Arslan, Ali. *Kutsal Ermeni Papalığı, Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*. İstanbul: Truva Yayınları, 2005.

Askeroğlu Arslan, Ayna. "Eçmiyazın Katogikosluğu ve Rusya Devleti Arasındaki İlişkilerin Başlangıcı", *Türkiyat Mecmuası*, 26/1 (2016), 15-30.

Askarova, Aina. *Türk-Rus İlişkilerinde Eçmiyazın Ermeni Katogikosluğu'nun Yeri (1914-1983)*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.

- Bournoutian, George A. *Eastern Armenai on the Eve of the Russian Conquest: The Khanate or Erevan Under the Governorship of Hoseyn Qoli Khan Qajar, 1807-1827*. Los Angeles: University of California, Ph.D., 1976.
- Bournoutian, George. "Eastern Armenia from the Seventeenth Century to the Russian Annexation", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Volume II, editör: Richard G. Hovannisian, Chapter 3, 81-107. New York: 1997.
- Johannissjan, Aschot. *Israel Ory und die Armenische Befreiungsidee*. München: Münchner Buchgewerbehaus M. Müller & Sohn, 1913.
- Kostikyan, Kristine. "The Right and Duties of Armenian Subjects of Safavid Iran in 17th-18th Centuries", *Georgian Source-Studies*, XIX/XX (2017-2018), Editors: Giuli Alasania & Mariam Chkhartishvili, 80-85.
- Köse, Ensar. *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi, 1724 İstanbul Antlaşması*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Ormanian, Malachia. *The Church of Armenia, Her History, Doctrine, Rule, Discipline Liturgy, Literature, and Existing Condition*, Translated from the French Edition with the Author's Permission by G. Marcar Gregory. London Oxford: A. R. Mowbray&Co., 1912.
- Sanjian, Avedis K. *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*. Harvard Middle Eastern Studies, Cambridge: Harvard University Press, 1965.
- Seyfeli, Canan. *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.